

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Η κριτική θεωρία στην εποχή της μεσοποιημένης επικοινωνίας

Κώστας Στρατηλάτης

doi: [10.12681/sas.674](https://doi.org/10.12681/sas.674)

Copyright © 2015, Κώστας Στρατηλάτης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Στρατηλάτης Κ. (2015). Η κριτική θεωρία στην εποχή της μεσοποιημένης επικοινωνίας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 297–334. <https://doi.org/10.12681/sas.674>

Η κριτική θεωρία στην εποχή της μεσοποιημένης επικοινωνίας

Κώστας Στρατηλάτης*

Σύμφωνα με το παραδοσιακό πρότυπο της κριτικής σκέψης, η εγκυρότητα των συλλογισμών περί του πρακτέου συνδέεται με τη δημόσια χρήση του λόγου αυτόνομων υποκειμένων που τίθενται ταυτόχρονα ως μέλη μιας Πολιτείας. Το πρότυπο αυτό, άρρηκτα συνδεδεμένο με τις διαλογικές μορφές διυποκειμενικότητας της αστικής δημοσιότητας (προφορική πρόσωπο-με-πρόσωπο συζήτηση και ανάγνωση έντυπου λόγου, με σκοπό τον κριτικό έλεγχο της εξουσίας και την αναζήτηση της αλήθειας), δοκιμάζεται έντονα στις συνάψεις της μαζικής τηλεθέασης ή /και της πληροφοριακής κοινωνίας. Στο παρόν κείμενο ο συγγραφέας επιχειρεί να ανανεώσει το επιχειρηματολογικό οπλοστάσιο του παραδοσιακού προτύπου, συνδέοντας τη δυνατότητα της αυτονομίας, της κριτικής και της δημόσιας χρήσης του λόγου με τη θεωρία του μέσου. Τόσο η τηλεοπτική όσο και η πληροφοριακή δημοσιότητα δεν ανατρέπουν αλλά συμπληρώνουν την κριτική δύναμη του υποκειμένου, το οποίο όμως καλείται πλέον να αναστοχαστεί πάνω στο ίδιο το ερώτημα των μορφών αλληλόδρασης που επαναμεσοποιούν τη δημόσια σφαίρα και τη σχέση μεταξύ φύσης, κοινωνίας και τεχνολογικού πολιτισμού. Και τούτο μέσα σε συνθήκες έντονης αμφισβήτησης του γνωστικού υποστρώματος της επικοινωνιακής πράξης, αποκέντρωσης της ηθικής συνείδησης και ριζικής μετάλλαξης του λόγου της κριτικής θεωρίας.

1. Οι διαφορούμενες συνάψεις της νεωτερικής δημοσιότητας

‘Όλες οι αναφερόμενες στα δικαιώματα άλλων ανθρώπων πράξεις των οποίων ο γνώμονας δεν είναι συμβατός με τη δημοσιότητα, είναι άδικες’ (Kant 2006: 131). Η δήλωση αυτή συμπυκνώνει έναν από τους θεμελιακούς χαρακτήρες της νεωτερικής κοινωνίας και των ευρύτερων πολιτισμικών

* Διδάκτωρ Νομικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τους Νίκο Δεμερτζή και Ιορδάνη Παπαδόπουλο για τις ουσιώδεις και ιδιαίτερες χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

υποδομών της. Η αξίωση για δημόσια χρήση του πρακτικού λόγου δεν συνιστά απλώς μια αρχή της ηθικής συνείδησης και της πολιτικής τάξης σε συνθήκες νεωτερικότητας (O'Neil 1989: 28-50). Η ελεύθερη, αβίαστη δηλαδή και προσβάσιμη σε όλους δημοσιότητα των κρίσεων περί του πρακτικού αποτελεί συνάμα ασφαλή προϋπόθεση για την πρόοδο του ανθρωπίνου γένους (Munzel 1999). Με τη χρήση της τυπογραφίας οι ανθρωπίνες κοινωνίες εγκαινίασαν τον βηματισμό προς την απελευθέρωσή τους από τα δεσμά μιας άκαμπτης ιδεολογικής, πνευματικής αλλά και ανθρωπολογικής – μεταξύ άλλων– ολιγαρχίας. Η ανθρώπινη γλώσσα, από μυστική υποθήκη της θείας τάξης πραγμάτων, μεταβλήθηκε σταδιακά σε μέσο ‘φαντασιακής σύνδεσης των γεγονότων’ (Anderson 1997) και άρα σε συνθήκη κινητοποίησης της ελεύθερης-προοδευουσας ηθικής συνείδησης ενάντια στις συνθήκες της κοσμικής αδικίας αλλά και της υποκειμενικής εθελοδοουλείας.

Ασφαλώς, η ιστορία των δύο επόμενων αιώνων διέψευσε σε σημαντικό βαθμό τις διαφωτιστικές προσδοκίες της καντιανής φιλοσοφίας. Όπως επισημαίνει ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης,

ο Kant είχε σκεφθεί μια σχέση ανάμεσα στην apprehensio και την exhibitio, ανάμεσα στο εικονικό, το επικοινωνιακό και το έλλογο (τελεολογία) η οποία τελικά πραγματοποιήθηκε ιστορικά, αν και μέσα από μια τερατώδη αντιστροφή της σε μηχανισμούς αναπαραγωγής των φαντασιακών εικονικών μορφωμάτων, σε παγκοσμιοποιημένες και αλλοτριωμένες δομές επικοινωνίας και στον εργαλειώδη ‘λόγο’ που διέπει τις πρακτικές και τις τεχνολογίες ενεργοποίησής τους (1996: 194-5).

Το πρότυπο της βιομηχανικής παραγωγής αγαθών, σε συνδυασμό με τον βαθμιαίο σχηματισμό μιας λαϊκής κουλτούρας που επικεντρώνεται στην κατανάλωση, μετέτρεψε το πεδίο του έντυπου λόγου (και, αργότερα, το πεδίο της κινούμενης εικόνας) σε έναν θρίαμβο της οικονομικής-επιχειρησιακής ορθολογικότητας (Kraus, Adorno et al. 1991). Η τελευταία διαμεσολαβεί τη μαζική πλέον επικοινωνιακή διαδικασία από το στάδιο της παραγωγής του ‘μηνύματος’ (εκδότες, τυπογράφοι, πρακτορεία ειδήσεων, στούντιο παραγωγής) μέχρι τη στιγμή της ‘κατανάλωσής’ του. Ο ‘λόγος της εικόνας’, μια ιδιότυπη αλλά ιδεολογικά και πολιτικά καθοριζόμενη σύζευξη του πραγματιστικού λόγου της πληροφοριακής γλώσσας και του νοηματικού λόγου της γλώσσας των ιδιαίτερων ατομικών βιωμάτων (Πλειός 2001), φαίνεται να επικρατεί εις βάρος του αναστοχαστικού και παράλλη-

λα διαλογικού προτύπου επικοινωνίας της παραδοσιακής αστικής δημοσιότητας.

Στο πλαίσιο αυτό φαντάζει αν μη τι άλλο ως αντι-πραγματική η 'διαφωτιστική' διάθεση στοχαστών όπως ο Jürgen Habermas και ο John Thompson. Ο πρώτος, επεκτείνοντας τη διαλογική-ηθική θεωρία της δεκαετίας του 1980 στο πεδίο του δημοκρατικού κράτους δικαίου, επιμένει, σε πείσμα του μεταμοντερνισμού και της αρνητικής του διαλεκτικής, ότι το κριτικά δομημένο παράδειγμα της αυτοκυβερνώμενης αστικής δημοσιότητας και οι κανονιστικές του συνδηλώσεις παραμένουν ζωντανά στοιχεία, ιδεολογικός και συνάμα υλικός-θεσμικός ορίζοντας κάθε κοινωνίας που (επιμένει να) ορίζεται ως αυτονομητομένη πολιτική κοινότητα (Habermas 1996: κεφ. 8) -και τούτο ισχύει ως έναν βαθμό και για τους επικοινωνιακά δικτυωμένους κόσμους των 'μεταεθνικών αστερισμών' (Habermas 2003: 120-1). Ο Thompson, από την πλευρά του, παρά την ορθή σε γενικές γραμμές κριτική που ασκεί στο χαμπερμασιανό πρότυπο της πρόσωπο-με-πρόσωπο επικοινωνίας, κάνει λόγο για μια 'ηθική παγκόσμια ευθύνη', η οποία εμφανίζεται μεν ως επισφαλής αλλά ταυτόχρονα αξιώνει κανονιστικό 'μερίδιο' στις νέες μορφές της διαμεσολαβημένης ατομικής και συλλογικής εμπειρίας υπό συνθήκες 'οικονεί αλληλόδρασης' (Thompson 1999: 417-26).

Οι δύο παραπάνω στοχαστές συναντώνται σε ένα βασικό σημείο: η ηθική συνείδηση του υποκειμένου, η κριτική του δύναμη και οι κανονιστικές υποδείξεις που απορρέουν από τον συνδυασμό ηθικής και κρίσης¹ δεν μπορούν να στηριχθούν σε μια απλώς νοητή-πνευματική κίνηση του σκεπτόμενου υποκειμένου. Ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός² θα πρέπει να δώσει τη θέση του στη φιλοσοφία-κοινωνική θεωρία της διυποκειμενικότητας (Habermas 1993) -και τούτο σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι η κριτική θεωρία θα πρέπει να αναζητήσει τις απαρχές και τα θεμέλιά της σε πεδία που δεν υπερβαίνουν την ηθική-ιστορική εμπειρία και άρα εμφανίζονται ως εμμενή προς τις μορφές (επικοινωνιακής) δράσης και το γενικό περίγραμμα των συνθηκών μεσοποίησης και μαζικής διαμεσολάβησης που επηρεάζουν τους τύπους και τους χαρακτήρες της ηθικής συνείδησης *σήμερα*. Την τελευταία θα πρέπει να την εννοήσουμε όχι ως έναν υπερϊστορικό και σχετικά στατικό σύνδεσμο μεταξύ του ατόμου και του συγκεκριμένου κοινωνικού κόσμου που το περιβάλλει ούτε, βέβαια, ως μια προοδευτική μετάβαση της

ανθρωπότητας σε μετασυμβατικές μορφές εκδίπλωσης της ελεύθερης βούλησης του υποκειμένου αλλά μάλλον ως κίνηση διαύγησης, διάνοιξης και προοδισμού της πράξης σε προϊόν πνευματικής και συνάμα επικοινωνιακής αυτενέργειας.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να ανασυντάξουμε τη – συστατική για εμάς, όπως και για τους παραπάνω στοχαστές– συνάφεια μεταξύ της ηθικής συνείδησης, της κριτικής δύναμης και της επικοινωνιακής δράσης σε συνθήκες μαζικής ή/ και πληροφοριακής κοινωνίας. Στην αμέσως επόμενη ενότητα θα υποστηρίξουμε, σε αντιδιαστολή προς τη θεώρηση του Scott Lash, ότι η προσαρμογή της κριτικής θεωρίας στις παραπάνω συνθήκες δεν ισοδυναμεί αναγκαία με την έκλειψη της διακριτής σφαιρας στοχασμού που κινείται σχετικά αυτόνομα απέναντι στη ‘γυμνή γεγυμνότητα’ της υλικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής και η οποία έχει μέχρι σήμερα συνδεθεί με τους θεμελιώδεις χαρακτήρες της ‘νεωτερικότητας’.

Η δυνατότητα της τοποθέτησης αυτής θα δοκιμαστεί στη συνέχεια στο περιβάλλον των θεωριών επικοινωνιακής αλληλόδρασης (ενότητα 3). Σε ένα πρώτο στάδιο θα επιχειρήσουμε να συνδέσουμε την επικοινωνιακή αυτενέργεια του υποκειμένου (ως πρωταρχική συνθήκη για την άρθρωση της αυτόνομης συνείδησης και της αβίαστης κριτικής του δύναμης) με την εθνογραφική θεώρηση των σχέσεων που βασίζονται στην τηλεθέαση: μια θεώρηση η οποία αφήνει ανοιχτό το περιθώριο για ενεργοποίηση των ερμηνευτικών και κριτικών δυνατοτήτων του ατόμου-τηλεθεατή.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, πάντως, και ενόψει της ιδιάζουσας διαλεκτικής μεταξύ ‘νέων’ και ήδη ‘οικείων’ μέσων επικοινωνιακής αλληλόδρασης, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στο στοιχείο της ασυνέχειας που διέπει τη μετάβαση από την εποχή της μαζικής τηλεθέασης στην εποχή της ‘διασποράς’ και των δικτύων. Δεν θα πρέπει να φανταστούμε δηλαδή ότι η αποτίμηση των τύπων αλληλόδρασης και των χρήσεων του Μέσου μπορεί να υπαχθεί ‘γραμμικά’ στις προδιαγραφές των κλασικών θεωριών περί μαζικής τηλεθέασης. Η αναζήτηση μορφών ενεργοποίησης της υποκειμενικότητας στην πληροφοριακή εποχή θα πρέπει, αντίθετα, να συμπεριλάβει, να εξηγήσει και να αξιολογήσει όλα εκείνα τα στοιχεία που καθιστούν τα ‘νέα’ μέσα και τις χρήσεις τους μια ιδιότυπη επιφάνεια επικοινωνιακής αλληλόδρασης. Επιφάνεια *ιδιότυπη*, πλην όμως ούτε *αυτοφυή* ούτε *αυτενεργό*: τόσο η αποκοπή της τεχνολογικής υποδομής από το πεδίο των επικοινωνιακών

και κριτικών της χρήσεων, όσο και η αναστολή της επικοινωνιακής αυτενέργειας του υποκειμένου στο πεδίο των κοινωνικών χρήσεων των νέων μέσων, δεν συνιστούν παρά ένα είδος *σχετικής και προσωρινής* μετατόπισης νοήματος από το επίπεδο της συνειδητής δράσης στο επίπεδο του κοινωνικού φαντασιακού. Μετατόπιση η οποία δεν αρκεί για να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι αναρριείται ριζικά η ηθική υπόσταση και η κριτική δύναμη του ατόμου-υποκειμένου.

Στην τέταρτη ενότητα θα επιχειρήσουμε να ανασυντάξουμε τις συνθήκες της πληροφοριακής εποχής με τρόπο τέτοιο ώστε να αποτελέσουν όρους μιας διευρυμένης κριτικής θεώρησης της δημόσιας σφαιρας των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας. Η αναθεώρηση του ορθολογιστικού προτύπου της δημόσιας γνώσης και η διεύρυνση της χαμπερμασιανής έννοιας της αυτόνομης ηθικής συνείδησης προβάλλουν ως *sine qua non* όροι μιας τέτοιου είδους ανασύνταξης. Στο τελευταίο τμήμα του κειμένου μας θα επιχειρήσουμε τελικά να ανιχνεύσουμε τα κύρια μελήματα μιας κριτικής θεωρίας της μεσοποίησης η οποία θα είναι σε θέση να κρατά αποστάσεις από τις αναγκαιότητες του 'αντικειμένου' της: μια κριτική θεωρία ταυτόχρονα συμβατή προς αλλά και διακριτή από το περίγραμμα της κοινωνίας εντός της οποίας αναπτύσσεται και ενώπιον της οποίας θέτει τις κριτικές, ηθικοπρακτικές και εν γένει κανονιστικές της αξιώσεις.

2. Η κριτική θεωρία ως 'μεσοποιημένη θεωρία' [mediatheory] ή 'κριτική-πληροφορία' [informationcritique]

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα της πολιτισμικής-κοινωνικής θεωρίας κατά την τελευταία δεκαετία είναι αυτό του Scott Lash με τον αποκαλυπτικό τίτλο *Critique of Information* (2002). Στο κείμενο αυτό ο Lash αποδίδεται σε σφοδρή επίθεση σε βάρος όλων εκείνων των τάσεων και ρευμάτων που εξακολουθούν να εντάσσουν την κριτική θεώρηση της κοινωνίας στο πλαίσιο είτε της υπερβατολογικής-διαλεκτικής σύλληψης του γερμανικού ιδεαλισμού είτε της απορητικής-αποδομητικής σκέψης του γαλλικού μετα-στρουκτουραλισμού. Για τον Lash η δυνατότητα ενός ιδιαίτερου, μετα-κοινωνικού και α-σώματος χώρου κριτικής σκέψης έχει εκλείψει στην κοινωνία των ροών (και) της πληροφορίας. Οι αναπαραστάσεις του υποκειμένου μεταβάλλονται σε αμιγή αντικείμενα, διεκδικώντας τη μερικότητα που τους είχε αφαιρεθεί την εποχή της ανθρωποκεντρικής οικου-

μενικότητας –ή άλλως, στο πνεύμα του στρουκτουραλισμού, την εποχή της σημειωτικής οικονομικότητας. Αυτό που απομένει ως πλαίσιο δόμησης λόγου και κριτικού στοχασμού είναι μία ‘κοινωνιολογία του αντικειμένου’ που ξεφεύγει από το ‘γράψωμα’ του στοχαζόμενου υποκειμένου. Η δημόσια χρήση του λόγου διαλύεται σε ένα εμμενές πεδίο κοινωνικότητας.

Η τελευταία λαμβάνει πλέον τη μορφή της ‘πληροφορικότητας’. Η επικοινωνιακή διυποκειμενικότητα δεν σχετίζεται με τον κόσμο των αναπαραστάσεων του υποκειμένου που υιοθετεί μια απενσωματωμένη στοχαστική στάση. Αντίθετα, συνδέεται με την τεχνολογική κουλτούρα της ανακλαστικότητας, της παραγωγής χώρου μέσω παιχνιδιού, της εμμένειας και της κυκλικής χρονικότητας, της μετωνυμίας μέσω υποκατάστασης κ.ο.κ. Οι ‘τεχνολογικές μορφές ζωής’ της πληροφοριακής κοινωνίας υποστηρίζονται απλώς από μια ‘τεχνολογική φαινομενολογία’, στην οθόνη της οποίας προβάλλονται αλλά και αναιρούνται, νομιμοποιούνται αλλά και εξορίζονται μη-γραμμικές, νομαδικές μορφές πληροφοριακής εξουσίας. Η τελευταία πλέον δεν εστιάζει τόσο σε τρόπους εκμετάλλευσης, όσο σε διαύλους αποκλεισμού’ δεν επενδύει τόσο σε κεφάλαια υλικής, όσο σε μορφές πνευματικής ιδιοκτησίας. Συνοδεύεται δε από ανεπιθύμητες συνέπειες οι οποίες άλλοτε εκβάλλουν στο ανορθολογικό χάος της καταναλωτικής κουλτούρας και άλλοτε διεγείρουν τα ανακλαστικά μετα-παραδοσιακών κοινοτήτων, που διεκδικούν χώρο σε τούτο το εμμενές πλαίσιο της καθολικής ανταλλαγής πληροφοριών. Η μονάδα ‘πληροφορία’ ανάγεται σε κύριο μέσο διάπλασης της ταυτότητας των κοινωνικών ομαδώσεων και ταυτόχρονα σε αρχή συγκρότησης των πρακτικών συλλογικής διάδρασης.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν τον Lash στο συμπέρασμα ότι

η μεσοποιημένη θεωρία αποτελεί την παραδειγματική μορφή σκέψης στη σημερινή πλανητική πληροφοριακή κοινωνία [...] Η ίδια η κοινωνική-πολιτισμική θεωρία θα πρέπει, στο γύρισμα του 21^{ου} αιώνα, να αναλάβει σταδιακά τη μορφή της πληροφορίας [...] Σε μια εποχή κατά την οποία η υπερβατικότητα και το κείμενο σταδιακά διαβρώνονται, σε μια εποχή κατά την οποία τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας πρέπει να λειτουργήσουν κάτω από την πίεση του χρόνου και μέσα στο πλαίσιο κάποιου προϋπολογισμού, θα πρέπει ίσως όλοι μας, για το καλύτερο αν και πιθανόν για το χειρότερο, να μεταβληθούμε σε θεωρητικούς της μεσοποίησης (2002: 64, 76-7).

Κατά τη δική μας εκτίμηση, μπορούμε να ακολουθήσουμε την τελευταία προτροπή του Lash, χωρίς κατ' ανάγκην να δεχθούμε το ολιστικό πλαίσιο παραδοχών και υπόρρητων κανονιστικών υποδείξεων που περιβάλλει την αόριστη αντικειμενικότητα υπό τον τίτλο 'πληροφοριακή κοινωνία-εποχή'. Είναι, βέβαια, αλήθεια ότι το καντιανό 'κοινό των αναγνωστών' έχει προ πολλού παρέλθει ως ιστορική πραγματικότητα. Είναι, δηλαδή, αλήθεια ότι τα νέα μαζικά μέσα αφορούν ολοένα και λιγότερο στην αναπαραστατική κουλτούρα του υποκειμένου που στοχάζεται σε συνθήκες χρονικής και χωρικής απόστασης, ερμηνεύοντας και αξιολογώντας μηνύματα με περιεχόμενο που διαρκεί στον χρόνο. Η επιτάχυνση της επικοινωνιακής αλληλόδρασης υποδηλώνει όντως τη μετάβαση από την κουλτούρα της αναπαραστάσης [representation] στην κουλτούρα της παρουσίας-εμφάνισης [presentation], όπου *κυριαρχεί* η 'γυμνή γεγονόττητα' [brute facticity] ενός μηνύματος το οποίο ρέει ακατάπαυτα, παράγοντας περισσότερο επικοινωνιακό 'θόρυβο' και λιγότερο ερμηνευτικές δυνατότητες του υποκειμένου. Αλλά γιατί τούτη η *διαπίστωση* θα πρέπει να μας οδηγήσει αυτόματα σε μία 'κάθοδο' στο επίπεδο της τεχνολογικής φαινομενολογίας και των 'αντικειμενοστραφών' προσδιορισμών της; Και γιατί τούτη η 'κάθοδος' θα πρέπει να συνδεθεί αποκλειστικά με τη μετα-νεωτερική εποχή των 'νέων' μέσων, παραβλέποντας ότι η κριτική θεωρία, ήδη από τα μισά του προηγούμενου αιώνα, έχει διαμορφώσει μια ήδη σημαντική παράδοση μη-υπερβατικής αποτίμησης της μεσοποίησης, στο παράδειγμα στοχαστών όπως ο Adorno, ο Horkheimer, αλλά και ο Habermas ή ο Thompson;

Είναι γεγονός ότι τα 'νέα' μέσα αποκτούν κάθε φορά διαφορετικές σημασίες, ανάλογα προς το γενικότερο περίγραμμα των προτάσεων που σχετίζονται με τη διαλεκτική της 'προόδου' και τη δυναμική των ιστορικών εξελίξεων. Αλλά ο *έλλογος στοχασμός* [discourse] περί της κοινωνίας της πληροφορίας και, ιδίως, το ερώτημα περί του βαθμού καινοτομίας που τα 'νέα' μέσα εγκαινιάζουν, δεν μπορούν να αποκοπούν από τις κάθε είδους (τελεολογικές, γενεαλογικές, αρχαιολογικές κ.ο.κ.) *αφηγήσεις* που συνοδεύουν τα κρίσιμα κατ' εκτίμηση χαρακτηριστικά των μέσων και της χρήσης τους. Οι *αποκλίσεις* των αφηγήσεων υποστηρίζουν, μάλλον, το συμπέρασμα ότι

οι διαδικασίες οι οποίες καθορίζουν το είδος των μέσων που έχουμε στη διάθεσή μας δεν είναι ούτε αποκλειστικά οικονομικές ούτε αποκλειστικά τεχνο-

λογικές, αλλά ότι όλες οι βαθμίδες της εξελικτικής διεργασίας εμφανίζονται μέσα σε κάποιο διαλογικό πλαίσιο που σχηματίζεται δυναμικά από το τεχνολογικό φαντασιακό [technological imaginary] (Lister et al. 2003: 68).

Εάν ακολουθούσαμε το επιχείρημα του Lash μέχρι τέλους, θα έπρεπε να δεχθούμε ότι ο χώρος της κριτικής θεωρίας και του ηθικοπρακτικού στοχασμού δεν αποτελεί πλέον τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από μία μη κατοικημένη -και δυσχερώς αξιοποιήσιμη- περιοχή της 'αρχαιολογίας της γνώσης'. Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι μία πιο μετριοπαθής εκτίμηση και αξιοποίηση των (νέων) σχέσεων στην πληροφοριακή κοινωνία είναι εξίσου εφικτή και μάλιστα δεσμευτική. Ειδικότερα:

(α) Η μεσοποίηση του στοχασμού δεν συνιστά παρά επίταση (επιτάχυνση και εντατικοποίηση) των διαμεσολαβήσεων στο πεδίο της -ακόμη ζωντανής- ανθρώπινης διυποκειμενικότητας. Είναι εύλογο οι χαρακτηριστές των 'νέων' μέσων (στους οποίους θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα) να διεγείρουν την ερωτηματοθεσία περί του βαθμού επικοινωνιακής καινοτομίας και περί του βήθους της μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων που οι νέες μορφές διυποκειμενικότητας μας προ(σ)καλούν να κατανοήσουμε και να αξιοποιήσουμε. Αλλά οι ίδιοι οι χαρακτήρες μίας 'νέας' επικοινωνιακής σχέσης μπορεί να μην εκληρώσουν τις υποσχέσεις τους στο πεδίο της καθημερινής τους αξιοποίησης, με αποτέλεσμα ο αρχικός χαρακτηρισμός του 'νέου' στην πορεία να εκλείπει.

Οι επαναστάσεις, όταν λαμβάνουν χώρα, είναι ιστορικά σχετικές και η ιδέα η ίδια της επανάστασης έχει κι αυτή μια ιστορία [...] Το σημαντικό είναι ότι το 'κριτικό' στοιχείο στην κριτική μελέτη των νέων μέσων σημαίνει να μην λαμβάνουμε τα πράγματα ως δεδομένα (Lister et al. 2003: 38-9).

(β) Ο ριζοσπαστισμός της μεσοποίησης στην εποχή των δικτύων, όσο επιθετική και αν η τελευταία εμφανίζεται ή είναι στην κριτικά ιδωμένη πραγματικότητα, δεν μπορεί, πάντως, να διαρρήξει ανοιχτές θύρες: θα πρέπει και αυτός να αυτοπαρουσιαστεί ως εν μέρει αντιθετική και εν μέρει εξελικτική δυναμική που με κάποιον τρόπο αναφέρεται σε υπαρκτές κοινωνικές, πολιτιστικές ή έστω απλώς τεχνοκρατικές και οικονομικές υποδομές -διαφορετικά θα ήταν αδύνατον να προωθηθεί. Η μεσοποίηση και τα δίκτυα που την υποστηρίζουν δεν είναι ακόμη σε θέση να καταστρέψουν τη δυνατότητα κριτικής αντίστασης ή έστω την πιθανότητα παλινδρομή-

σεων και αντιφατικών ή διαφορούμενων εκτιμήσεων και απολογισμών. Εάν τούτη η δυνατότητα ή πιθανότητα θα λάβει τη μορφή της 'εμμενούς πληροφοριακότητας' ή εάν, αντίθετα, τα νέα πληροφοριακά εργαλεία θα υποταχθούν στις τελικότητες του κυρίαρχου και ακόμη νεωτερικού παραδείγματος στοχασμού, αυτό μέλλει να αποδειχθεί ιστορικά. Ωστόσο, μέλημα μιας κριτικής θεωρίας σε συνθήκες διαδοχής παραδειγμάτων είναι να εντοπίσει τόσο τις ασυνέχειες (κάτι που ο Lash επιτελεί με τρόπο ομολογουμένως παραδειγματικό), όσο και τα σημεία τομής και αμοιβαιότητας. Το έργο τούτο αποτελεί και αντικείμενο της αμέσως επόμενης ενότητας.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που προκύπτει είναι ότι η πληροφοριακή κουλτούρα αποτελεί ένα παράδειγμα που *διαδέχεται χωρίς να αντικαθιστά* την κουλτούρα του διαλόγου και την κουλτούρα της μαζικής ενημέρωσης. Προστίθεται στις δύο τελευταίες και τις μεταμορφώνει, αναδεχόμενη όμως η ίδια μια σειρά δεσμεύσεων από τους τρόπους διαμεσολάβησης της 'βιομηχανικής' εποχής. Στην επόμενη ενότητα θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τους όρους μιας θεωρίας περί του μέσου και των χρήσεών του σε συνθήκες μετάβασης από την εποχή της μαζικής τηλεθέασης στην εποχή των δικτύων και της πληροφορίας: μια θεωρία που θα αφήνει ανοιχτούς τους διαύλους εκδίπλωσης της κριτικής δύναμης (καθώς και, δευτερευόντως, της ηθικής συνείδησης) του υποκειμένου, χωρίς να υποτιμά τα στοιχεία ριζοσπαστισμού και 'καινοτομίας' που προσιδιάζουν στην ιστορική συγκυρία της ύστερης νεωτερικότητας.

3. Η μεσοποίηση σε συνθήκες μετάβασης από την εποχή της μαζικής τηλεθέασης στην εποχή των δικτύων

(α) Το (ανοιχτό) τηλεοπτικό κείμενο και οι χρήσεις του

Μία από τις κλασικές θεωρίες του μέσου, η οποία διατυπώθηκε όταν η μαζική τηλεθέαση είχε ήδη λάβει τους κρίσιμους χαρακτήρες της συνδεόμενης οριστικά με τις πρακτικές της καταναλωτικής κοινωνίας, είναι η εθνογραφική προσέγγιση του Κέντρου για τις Σύγχρονες Πολιτισμικές Σπουδές του Birmingham. Η προσέγγιση αυτή, αντί να επιχειρεί, στο πρότυπο παλαιότερων θεωριών, να διακρίβώσει τις επιδράσεις του μέσου ως 'αγωγού-πηγής ερεθίσματος' (βλ. π.χ. τη θεωρία του Lasswell, σε McQuail & Windahl 2001: 39-41), μεταφέρει το ερευνητικό ενδιαφέρον στη διαδικασία της επι-

κοινωνιακής αλληλόδρασης και συνεπώς στη δυνατότητα ερμηνείας των 'τηλεοπτικών κειμένων' από το άτομο-τηλεθεατή, ενόψει των ιδιαίτερων *εθνογραφικών* (κοινωνικών, οικονομικών, οικογενειακών ή και ιδιουσ-γκρασιακών) του προσδιορισμών.

Σύμφωνα με το προγραμματικό κείμενο του Stuart Hall (1980), η 'κωδικοποίηση' του μηνύματος συντελείται μέσα σε μια σύνθετη διαδικασία παραγωγής νόηματος ή νοηματικών πλαισίων, όπου οι ιδεολογικές³ επιλογές των επικοινωνητών, αυτών δηλαδή που εμπλέκονται στη θεσμική δομή των μέσων, προβάλλονται ως 'προτιμητέες αναγνώσεις' του εκπεμπόμενου μηνύματος. Το γεγονός, όμως, ότι τα μηνύματα κωδικοποιούνται σε τύπους με *επικυριαρχημένο* [dominated] περιεχόμενο δεν ισοδυναμεί και με αποδοχή της θέσης ότι το νόημα των μηνυμάτων είναι εκ των προτέρων *προσδιορισμένο* [determined].⁴ Αντίθετα, το μήνυμα υποβάλλεται σε μία διαδικασία 'μεταλλαγής των μορφών του' [passage of forms], η οποία με τη σειρά της λαμβάνει *διαλογική* [discursive] μορφή.⁵

Η παραπάνω θεώρηση, έντονα επηρεασμένη από τη θέση του Lacan περί του ασυνειδήτου ως γλώσσας (Weedon, Tolson & Mort 1980: 202 επ.), σκοπεύει στην ανάδειξη του *ασταθούς* (μη αναγώγιμου, δηλαδή, σε σταθερές δομές) χαρακτήρα της υποκειμενικότητας, κατά την αυτενεργό τοποθέτηση της τελευταίας στο διαμεσολαβημένο από τα μαζικά μέσα κοινωνικό περιβάλλον. Στο σημειωτικό επίπεδο, η αποκωδικοποίηση δεν συνιστά ένα πρόβλημα επικοινωνιακής πρόσδεσης σε ήδη υπάρχουσες, ολοκληρωμένες και καθορισμένες τεχνολογικά, πολιτικά, ιδεολογικά κ.ο.κ. κοινωνικές πρακτικές. Η 'γλώσσα' των πρακτικών αυτών συνιστά, αντίθετα, ένα είδος 'συλλογικού ασυνειδήτου' που λειτουργεί ως σημείο εκκίνησης προκειμένου το υποκείμενο να *ενεργοποιήσει* την επικοινωνιακή-κριτική του δύναμη. Στο πλαίσιο μιας τέτοιου είδους δυναμικής θα πρέπει να εντάξει κανείς και την τοποθέτηση του υποκειμένου στο δοσμένο πλαίσιο συμβολικών θέσεων και αναπαραστατικών ερμηνειών.

Στην αντίληψη αυτή βασίζεται και η κριτική της θεωρίας της οθόνης που αρθρώνει αρχικά ο Morley και μετέπειτα ο Fiske. Σύμφωνα με τον πρώτο,

στη 'θεωρία της οθόνης' δεν υπάρχει περιθώριο ανάπτυξης ορισμένης διαπάλης στον χώρο της αλληλοεπικάλυψης μεταξύ υποκειμένου και κειμένου, κα-

θώς οι αντιπαρατιθέμενες θέσεις έχουν ήδη προκαθοριστεί στο ψυχαναλυτικό επίπεδο (Morley 1980: 164).

Ο ρεαλισμός των θεωριών που αντιμετωπίζουν τα μέσα και τα κείμενά τους ως οθόνη βασίζεται, βέβαια, σε *υπαρκτές* διεργασίες οι οποίες ενθαρρύνουν τις ταυτίσεις του υποκειμένου με ατομικές ταυτότητες ή πολιτισμικά καθορισμένες πραγματικότητες. Σύμφωνα με τον Fiske,

η τηλεόραση προσπαθεί να κατασκευάσει μια ιδεατή θέση του υποκειμένου και μας καλεί να την καταλάβουμε. Εάν το κάνουμε, μας ανταμείβει με την ιδεολογικού τύπου ευχαρίστηση που αποκομίζουμε καθώς βλέπουμε ότι, ακόμη μια φορά, η κυρίαρχη ιδεολογική πρακτική μας προφανώς *λειτουργεί*. Οι σημασίες του κόσμου και των υποκειμενικοτήτων μας τις οποίες παράγει φαίνεται ότι έχουν νόημα. Πρόκειται, επομένως, για την ευχαρίστηση της αναγνώρισης (Fiske 1989/2000: 84).

Πρόκειται, παρόλα αυτά, για έναν 'ρεαλισμό της ευχαρίστησης', ο οποίος *επίσης* μετέχει στο διαλογικό παιχνίδι μεταξύ συμμόρφωσης και αντίστασης: ένα παιχνίδι που δεν διέπεται από τη ντετερμινιστική λογική της αιτιότητας και του αποτελέσματος, αλλά εμπλουτίζεται από μια διαρκή ροή αναγνώσεων και συνειρμών, με αποτέλεσμα καμία πλευρά να μην *δικαιούται* να διεκδικεί την απόλυτη επιτυχία -στο σημείο αυτό ο Fiske κάνει λόγο για 'σημειωτική δημοκρατία' (στο ίδιο: 148).⁶

Μια από τις σημαντικότερες επισημάνσεις του Fiske έχει να κάνει με τη σχέση μεταξύ των τεχνολογικών χαρακτηριστικών της τηλεόρασης και των χρήσεων που αυτή αποκτά στον περίγυρο της καθημερινότητας:

Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της τηλεόρασης που συνιστούν αυτό που ονομάζουμε 'άνοιγμα', οι κειμενικές αντιφάσεις και η αστάθειά της, δίνουν τη δυνατότητα να ενσωματώνεται εύκολα στην προφορική κουλτούρα πολλών και διαφορετικών μεταξύ τους ομάδων με πολλαπλούς τρόπους, έτσι ώστε, ενώ ο τρόπος μετάδοσής της μπορεί να μην αποτελεί μορφή λαϊκής παράδοσης, ωστόσο είναι τουλάχιστον σε θέση να επιτελέσει λειτουργίες λαϊκής παράδοσης για κάποιο τμήμα των κατηγοριών του κοινού της. Η απήχηση που έχει σε διαφορετικές κατηγορίες κοινού εξαρτάται από την ικανότητά της να ενσωματώνεται εύκολα και με διάφορους τρόπους σε πλήθος υποκουλτούρες. Η ευρεία απήχηση, η ενεργός δραστηριότητα του

κοινού και η πολυσημία είναι έννοιες αμοιβαία συνδεόμενες και αλληλοεξαρτώμενες' (στο ίδιο: 165).

Εδώ η ανοιχτότητα του τηλεοπτικού κειμένου (η οποία προβάλλει μέσα από χαρακτήρες του τηλεοπτικού λόγου όπως η ειρωνεία, η μεταφορά ή το διφορούμενο μήνυμα, επίσης μέσα από τη στοιχειοθεσία του οπτικο-ακουστικού έργου ως 'μοντάζ' εικόνων και ήχου, τέλος μέσα από τη δομή του τηλεοπτικού προγράμματος, όπως η κατάτμηση της ροής του και το 'ζάπινγκ' του τηλεθεατή) δεν σηματοδοτεί μόνο την πολυσημία του 'κώδικα', αλλά παράλληλα μια ευρύτερη *πρακτική κοινωνικής ενσωμάτωσης*. Για να υποστηρίξει τη σύνδεση αυτή, ο Fiske αναφέρεται εκτενώς σε μια σειρά εθνογραφικών μελετών οι οποίες δείχνουν τη διαφοροποίηση της αποκωδικοποίησης προς εναλλακτικές κατευθύνσεις, ανάλογα με τα ποικίλα και πολλές φορές εναλλασσόμενα μεταξύ τους 'καθεστώτα παρακολούθησης' (Fiske 1989/2000: κεφ. 5).

Ένα παράδειγμα μας προσφέρει η μελέτη της Hobson (1982) σχετικά με τον τρόπο παρακολούθησης μιας απογευματινής σαπουνόπερας από το γυναικείο κοινό στο οικογενειακό περιβάλλον των χρήσεων της τηλεόρασης. Η ώρα προβολής της σειράς τυχαίνει να συμπίπτει με την ώρα που κατά τις επικρατούσες πολιτισμικές συνήθειες η οικογένεια παίρνει το τσάι της. Η σύμπτωση αυτή συνδέεται με διαφορετικά 'καθεστώτα παρακολούθησης': (i) η γυναίκα πετάγεται ανάμεσα στην κουζίνα, όπου ετοιμάζει το τσάι του συζύγου, και το σαλόνι, όπου βρίσκεται το επίκεντρο της ημερήσιας τηλεοπτικής προσοχής της (ii) η γυναίκα μεταφέρει την τηλεόραση στην κουζίνα (iii) η γυναίκα ακούει απλώς την τηλεόραση από την κουζίνα (iv) η γυναίκα αντιστέκεται στο 'βόλεμα' του συζύγου της και μάλιστα προβάλλει τη συγκεκριμένη αντίδρασή της ως σημείο ευρύτερης αντίστασης απέναντι στη συζυγική εξουσία.

Τα 'καθεστώτα παρακολούθησης', όπως γίνεται κατανοητό, ποικίλουν, ενώ η σχέση τους προς την *πρακτική κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης* διαμεσολαβείται από μια σειρά άλλων σημασιών, τις οποίες, βέβαια, ο τηλεοπτικός κώδικας (τα περιεχόμενα, δηλαδή, που εκπέμπει η σειρά και τα μηνύματα που μεταφέρει το γεγονός της προβολής της αυτό καθ' εαυτό) μόνον οριακά μπορεί να μεταβάλλει. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και ο Thompson, όταν αντιλαμβάνεται την πρόσληψη ως μια καταστασιακή και

καθημερινή δραστηριότητα 'ρουτίνας' που συνιστά επίτευξη ατομικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων ως

το αφηγηματικό πλαίσιο εντός του οποίου τα άτομα αναδιατυπώνουν τις σκέψεις, τα αισθήματα και τις εμπειρίες τους, συνυφαίνοντας όψεις της δικής τους ζωής με την επανιστόρηση των μηνυμάτων των μέσων, καθώς και με τις αποκρίσεις στα εν λόγω μηνύματα (1999: 72-82).

Αυτό που έχει σημασία δεν είναι μόνο η ικανότητα αντίστασης του κοινού απέναντι στις κυρίαρχες πολιτισμικές συνήθειες του περιγύρου στον οποίο μετέχει το τηλεοπτικό κείμενο. Σημασία έχει, επίσης, να κατανοήσουμε ότι οι εν μέρει κυριαρχικές και εν μέρει συγκρουσιακές σχέσεις του ευρύτερου περιβάλλοντος επενδύονται συμβολικά στο τηλεοπτικό κείμενο και τελικά στο ίδιο το αντικείμενο 'ηλεόραση', ως επιφάνεια πάνω στην οποία μια σειρά μη-κωδικοποιημένων από αυτό κοινωνικών, οικονομικών και εν γένει πολιτισμικών χαρακτήρων τίθενται σε διαρκή επαναδιαπραγματεύση.

(β) Τα ('νέα') μέσα και ο μη γραμμικός διακανονισμός των χρήσεών τους

Θα μπορούσαμε να υποπέσουμε στον πειρασμό να μεταφέρουμε αυτούσιες τις αναπτύξεις που προηγήθηκαν στο περιβάλλον της χρήσης των 'νέων' μέσων. Σε τελική ανάλυση, ποια είναι η ποιοτική διαφορά μεταξύ της διαρκώς ανοιχτής τηλεοπτικής οθόνης και της διαρκούς (δι-)ασυνδεσιμότητας στον παγκόσμιο ιστό μέσω της οθόνης του προσωπικού υπολογιστή; Μπορεί η θέση του τελευταίου εντός της 'οικιακής οικονομίας' να εμφανίζεται ως διαφοροποιημένη από την άποψη, λόγου χάρη, του χρόνου που διατίθεται στα μέλη της οικογένειας να τον χρησιμοποιούν, του χώρου στον οποίο ο προσωπικός υπολογιστής βρίσκεται τοποθετημένος, αλλά και των λειτουργιών τις οποίες (καθίσταται επιτρεπτό να) αναλαμβάνει. Όμως η ποιότητα της σχέσης μεταξύ του μέσου και των χρήσεών του φαίνεται από άλλες απόψεις να μην μεταβάλλεται: τα νέα μέσα χρησιμοποιούνται για να καλύψουν ανάγκες εκπαιδευτικές και ψυχαγωγικές οι οποίες υπήρχαν πριν από την εμφάνιση του προσωπικού υπολογιστή και απλώς προσαρμόστηκαν στα τεχνολογικά δεδομένα του. Τα νέα μέσα αποτελούν αντικείμενο στρατηγικών παραγωγής, προώθησης [marketing] και κατανάλωσης οι οποίες εντάσσονταν στην ευρύτερη πολιτική οικονομία

της οπτικοακουστικής βιομηχανίας αρκετές δεκαετίες πριν από την εμφάνιση του προσωπικού υπολογιστή –ο τελευταίος απλώς επέτεινε τη σημασία και διευρυνε τις μεταμορφώσεις αυτού του οικονομικού πεδίου, χωρίς όμως να το συστήνει εκ νέου. Τα νέα μέσα, τελικά, φαίνεται να αποτελούν ένα ‘μαύρο κουτί’ (Lister et al. 2003: 226-8) του οποίου τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, οι κοινωνικές χρήσεις και οι πολιτιστικές σημασίες οριστικοποιούνται αλλά και καθίστανται αντικείμενο εκ νέου διαπραγμάτευσης μέσα στο διαλογικά δομημένο παιχνίδι των επιστημονικών ανακαλύψεων, των επιχειρησιακών και καταναλωτικών αναγκών και συνηθειών και των πολλαπλών εθνογραφικών ταυτοποιήσεων του χρήστη-υποκειμένου.

Το ίδιο συμπέρασμα θα μπορούσε να μεταφερθεί στο επίπεδο της κωδικοποίησης-αποκωδικοποίησης των μηνυμάτων του μέσου. Σε ορισμένο σημείο των αναπτύξεών του, ο Hall αναφέρεται σε ‘φυσικοποιημένους κώδικες’ οι οποίοι αντιστοιχούν στις νοηματικές δομές που προέρχονται από τις γενικά παραδεδεγμένες ιδέες και εμπειρίες των ανθρώπων:

Ορισμένοι κώδικες είναι πιθανόν, βέβαια, να έχουν διανεμηθεί τόσο ευρέως μέσα σε μια συγκεκριμένη γλωσσική κοινότητα ή κουλτούρα, καθώς και να έχουν εμπδωθεί σε τόσο νεαρή ηλικία, έτσι ώστε να εμφανίζονται ως εάν να μην είχαν κατασκευασθεί..., αλλά ως ‘φυσικώς’ δοσμένοι [...]. Τούτο έχει ως (ιδεολογικό) αποτέλεσμα να αποκρύπτονται οι πρακτικές κωδικοποίησης που είναι παρούσες (Hall 1980: 132).

Μια σειρά από *αναλογίες*, όπως αυτή μεταξύ του τηλεοπτικού ‘ζάπινγκ’ και των ‘συνδέσεων’ [links] που συνομιλούν μεταξύ τους, μπορούν να ιδωθούν ως φυσικοποιημένοι κώδικες, δίνοντας χρήσιμα παραδείγματα στο επιχειρήμα υπέρ της συνέχειας των δύο εποχών –της τηλεθεαματικής και της πληροφοριακής. Η διαλεκτική της φυσικοποίησης φαίνεται να παίζει τον ρόλο της *υποδομής*, αναπαριστώντας το επίπεδο των καθημερινών ψυχολογικών συμβάσεων ως μια *σχετικά σταθεροποιητική διεργασία οικειοποίησης* μια διεργασία αναφοράς του ατόμου σε ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές και ταυτόχρονα ιδεολογικές-φαντασιακές μεταποπίσεις, στις οποίες εν μέρει το υποκείμενο επαφίεται ‘παθητικά’, αλλά και τις οποίες είναι δυνατόν να αποδομήσει, μεταβάλλοντας τη δική του θέση, ταυτότητα και ισχύ, καθώς και –μακροπρόθεσμα– το ίδιο το ισοζύγιο μεταξύ κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης.

Παρόλα αυτά, η παραπάνω αναλογία πάσχει –και το ίδιο συμβαίνει με την αυτούσια μεταφορά της θεωρίας της τηλεθέασης στο περιβάλλον των ‘νέων’ μέσων. Η ‘φυσικοποίηση’ του κώδικα δεν αποτελεί ουδέτερη δομή – ένα ‘μάυρο κουτί’ που περιβάλλει τις μη συνειδητές χρήσεις του μέσου– αλλά μία εξελικτικά δομημένη διεργασία την οποία, ως τέτοια, η *διαλεκτική μεταξύ των νέων και των ήδη οικειοποιημένων μέσων επηρεάζει καθοριστικά*. Αναλυτικά:

στο επίπεδο της κωδικοποίησης-αποκωδικοποίησης καθοριστικό ρόλο παίζει μια ευρεία συζήτηση που επικεντρώνεται σε βασικές έννοιες-χαρακτήρες των νέων μέσων, όπως η μετακίνηση από αναλογικές σε ψηφιακές μορφές παραγωγής, αποθήκευσης και χρήσης των επικοινωνιακών περιεχομένων [digitality], η επίταση της διαδραστικότητας [interactivity] και η δημιουργία υπερκειμενικών μορφών αλληλόδρασης [hypertext] οι οποίες προσφέρουν έρεισμα σε ένα νέο είδος τεχνολογικού ‘αλφαριθμητισμού’, η διασπορά [dispersal] της παραγωγής και της κατανάλωσης, η οποία δημιουργεί ένα νέο υβρίδιο παρα-ναλωτή [prosumer] επικοινωνιακών περιεχομένων, και –τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό– η ανάδυση ενός ‘νέου’ χώρου εικονικής πραγματικότητας [virtuality], εντός του οποίου ο χρήστης κυριολεκτικά ‘εμβαπτίζεται’ [immersion], μεταβάλλοντας παραδεκτές αντιλήψεις περί σωματικότητας, χώρου και χρόνου, φύλου, ηλικίας κ.ο.κ. Στο επίπεδο αυτό νέες κειμενικές εμπειρίες συνδέονται με νέους τρόπους πρόσληψης, παράστασης και αναπαράστασης του κόσμου, με νέες πρακτικές καθώς και με νέα πρότυπα δόμησης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων (Δεμερτζής 2002: κεφ. 6). Όλα τα παραπάνω απολήγουν στην ανανέωση των φαντασιακών, ιδεολογικών αλλά και εμπειρικών σχέσεων ανάμεσα στο ανθρώπινο και το τεχνητό, το πραγματικό και το δυνητικό, τη φύση και την τεχνολογία, το σώμα και τα μέσα ως προεκτάσεις του.

Εδώ η διαλεκτική μεταξύ νέου και ήδη οικείου διαφοροποιεί το ισοζύγιο δυνάμεων εντός του κοινωνικού φαντασιακού. Δεν ανατρέπει απλώς τους τρέχοντες ρεαλισμούς ή φυσικοποιήσεις, αλλά θέτει *προς στιγμήν* σε διακινδύνευση τους όρους κάτω από τους οποίους ο ρεαλισμός και η φυσικοποίηση παράγουν την εν μέρει σταθεροποιητική δυναμική τους (van Loon 2000). Τη διακινδύνευση αυτή θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε στην *αποκοπή* της τεχνολογικής υποδομής από το πεδίο των επικοινωνιακών και κριτικών της χρήσεων, προς δικαίωση μη εργαλειοκλών ορισμών

του μέσου -ορισμών, δηλαδή, που το θέλουν να αποτελεί μία *αυτόνομη* μονάδα άσκησης επιρροής στο πολιτισμικό φαντασιακό και άρα στην επικοινωνιακή εμπειρία. Εδώ ο MacLuhan και η πρόσληψη του μέσου ως προέκτασης των δυνάμεων του ανθρωπίνου σώματος φαίνεται να δικαιώνονται, σε βάρος όσων θα υποστήριζαν τον 'κοινωνικό σχηματισμό της τεχνολογίας' (Mackenzie & Wajcman 1999), ορίζοντας την τελευταία ως γνώση σχετική με πρακτικές ικανότητες στα χνάρια των αρχαιοελληνικών εννοιών της τέχνης και του λόγου. Η θέση ότι τα μέσα αποτελούν επέκταση των αισθήσεων και της εργασιακής ισχύος του ανθρωπίνου σώματος συνδέεται άρρηκτα με τη θέση ότι τα μέσα δεν αποτελούν γέφυρες μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης, αλλά φύση καθ' εαυτήν. Συνδέεται, επίσης, με τη θέση ότι οι κοινωνίες δεν στηρίζονται στο επικοινωνιακά παραγόμενο νόημα της δι-ανθρώπινης αλληλόδρασης (διυποκειμενικότητα), αλλά μάλλον στην ίδια τη φύση των τεχνολογιών που χρησιμοποιούν. Και οι δύο αυτές ('μακλουανικές') προφητείες μεταβάλλουν τα μέσα και την τεχνολογική τους καινοτομία σε επιφάνεια όπου οι τρέχουσες συμβάσεις των επικοινωνιακών κωδίκων ανατρέπονται, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του ίδιου του σχήματος κωδικοποίηση-αποκωδικοποίηση εις όφελος μιας καθ' υπόθεση αυτενεργούς τεχνολογικής *ενσωμάτωσης* και *φυσικοποίησης* της επικοινωνιακής δράσης.

Στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται παρά για μια *σχετικά πρόσκαιρη* αναίρεση της σχέσης μεταξύ του μέσου και των κοινωνικών χρήσεων ή και επιρροών του. Αναίρεση που δεν λειτουργεί παρά μόνον στην -εξαιρετικά κρίσιμη για τις επικοινωνιακές διεργασίες, πάντως- επιφάνεια του φαντασιακού και των ιδεοληψιών ή/ και συμβολισμών που το συνοδεύουν. Δεν θα θέλαμε στο σημείο αυτό να υποστηρίξουμε την απλουστευτική θέση ότι η 'μακλουανική' ιδεολογία και οι ουδετεροποιήσεις που τη συνοδεύουν έχουν ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της ισχύος όσων μπορούν να παρέμβουν καθοριστικά στη διαμόρφωση των τεχνολογικών δυνατοτήτων των μέσων και, τελικά, όσων μπορούν να εκμεταλλευτούν τις δυνατότητες αυτές εμπορευματικά ή με άλλο τρόπο. Αυτό που θέλουμε απλώς να επισημάνουμε είναι ότι η τεχνολογική καινοτομία αποτελεί η ίδια *αντικείμενο* στο οποίο *επενδύονται* αρχικά νεφελώδεις φαντασιακές σημασίες, *αποσταθεροποιώντας* τις θέσεις του υποκειμένου εντός των ήδη υπαρκτών συμβάσεων περί επικοινωνίας, περί κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης επικοινωνιακής.

ωνιακών περιεχομένων. Στην πραγματικότητα, όμως, έχουμε να κάνουμε με τροποποιήσεις της διεπαφής [interface] μεταξύ του μέσου και του ανθρώπου. Τροποποιήσεις που μετέχουν σε μια διεργασία επαναμεσοποίησης [remediation] (Bolter & Grusin 1999) –σε μια διεργασία δηλαδή κατά την οποία τα νέα μέσα αξιοποιούν τις δομικές και τις ιδεολογικές συνθήκες δυνατότητας των παλαιών, προκειμένου τα τελευταία να μεταμορφωθούν κι αυτά με τη σειρά τους και να λάβουν μερίδιο στις νέες σχέσεις επικοινωνίας που εγκαθιδρύονται. Εντός της παραπάνω διεργασίας, η οποία περιλαμβάνει τη μεταβολή των τρόπων αλληλόδρασης μέσω της δημιουργίας νέων σημείων διεπαφής μεταξύ ανθρώπου και τεχνολογίας, μεταβάλλονται επίσης, για ορισμένο χρονικό διάστημα, οι παρεμβατικές και ελεγκτικές δυνατότητες του υποκειμένου, με αποτέλεσμα το τελευταίο να αποσύρεται από ‘ρεαλιστικούς’ τρόπους κριτικής αξιοποίησης της υποκειμενικότητάς του στα επικοινωνιακά πεδία, δημιουργώντας την αίσθηση μιας απώλειας ή έστω αποκέντρωσης των ιδίων των κριτικών δυνάμεών του.

Στο επίπεδο των κοινωνικών, οικονομικών αλλά και καλλιτεχνικών χρήσεων του μέσου η επαναμεσοποίηση και το ‘μαύρο κουτί’ που τη συνοδεύει σχετίζονται με τη *συμβολική αξία* της καινοτομίας.

Δεν είναι μόνον η επιλογή των συγκεκριμένων τεχνικών χαρακτηριστικών που περιλαμβάνονται σε μία νέα συσκευή-μαύρο κουτί το στοιχείο εκείνο που καθορίζει την εμπορική του επιτυχία. Το συμβολικό της στάτους είναι επίσης κομβικό (Lister et al. 2003: 226-7).

Επίσης, σε αντίθεση προς ό,τι συμβαίνει στο περιβάλλον της κωδικοποίησης-αποκωδικοποίησης, στο περιβάλλον των χρήσεων του μέσου ο παράγοντας που καθορίζει την εξελικτική δυναμική και τον ρόλο της καινοτομίας δεν είναι η *αποκοπή* της τεχνολογίας από τις κοινωνικές της αναφορές, αλλά η *δνητικοποίηση* της σχέσης αυτής. Όπως παρατηρεί η Cynthia Cockburn,

για να κατασκευάσεις ένα ‘μαύρο κουτί’ [...] είναι αναγκαίο να καταστήσεις τους άλλους συμμετόχους ώστε να το πιστέψουν, να το αναλάβουν και να το διαδώσουν. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος του κατασκευαστή δεν είναι παρά μόνο σπάνια απόλυτος. Οι νέοι σύμμαχοι διαμορφώνουν την ιδέα ή το προϊόν της τεχνικής στα μέτρα των επιθυμιών τους –και τούτο δεν σημαίνει ακριβώς ότι το μεταδίδουν, αλλά μάλλον ότι το μεταφράζουν (σε Lister et al. 2003: 226).

Εν πάση περιπτώσει, έχουμε και εδώ να κάνουμε με μια *σχετική* αποσταθεροποίηση της θέσης του υποκειμένου, αυτή τη φορά απέναντι στις πιθανές χρήσεις ορισμένης τεχνολογίας. Αποσταθεροποίηση που προκαλείται από αλλά και προκαλεί η ίδια μια *φαντασιακή μετατόπιση*: μια απότομη αναστολή του νοήματος που παράγεται από τις δυνατότητες του υποκειμένου να παρεμβαίνει και να ελέγχει την επικοινωνιακή διεργασία, η οποία (αναστολή) *εμφανίζεται* ως αποκοπή της υποκειμενικότητας από τις ‘κανονικές’ σημασίες της χρήσης του μέσου –ή ακόμη και ως μια ολίσθηση προς πραγματοποιημένες, σχεδόν τελετουργικές μορφές οικείωσης του μέσου, που καταλαμβάνουν το άτομο εξ αποκαλύψεως.⁷ Παρόλα αυτά, δεν πρόκειται παρά για μία σχετική και πρόσκαιρη αναστολή: με τη μεσολάβηση διεργασιών οικείωσης του μέσου σε συνθήκες ‘καθημερινότητας’ και ‘ρουτίνας’, οι νέες χρήσεις παραδίδονται ‘εκ νέου’ στον ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό τους περίγυρο, επιστρέφοντας παράλληλα στην τροχιά μιας σχετικά σταθερής, ενσυνείδητης και κριτικής τους αξιοποίησης.

Συνοψίζοντας αλλά και προωθώντας τον μέχρι τώρα συλλογισμό μας: η προβληματική που σχετίζεται με τη θέση, την κριτική ικανότητα και τις διαιολογικές δυνατότητες του υποκειμένου λαμβάνει συγκεκριμένο περιεχόμενο εντός των συνθηκών που περιγράφονται από τους γενικούς αλλά ιστορικούς χαρακτήρες της διυποκειμενικότητας –των μορφών επικοινωνιακής αλληλόδρασης, των τρόπων διαμεσολάβησης και των τεχνικών μεσοποίησης. Η μαζική τηλεθέαση, ως πρότυπο φαινομενικά αντιθετικό προς αυτό της διαπροσωπικής επαφής, μακράν του να έχει αποτελέσει απλό ιστορικό πρόσκομμα στην αναζήτηση νέων ερμηνευτικών-κριτικών δυνάμεων, μπορεί να περιγραφεί όχι μόνο ως παραμορφωτής αλλά και ως ενισχυτής της διάδρασης μεταξύ του υποκειμένου και των περιστάσεων που το περιβάλλουν –των κοινωνικών του θέσεων, των πολιτισμικών του κωδίκων και εν τέλει της ίδιας της κριτικής εξατομίκευσής του. Οι θεωρίες του Hall και του Fiske αποτελούν δύο μόνο παραδείγματα μιας τέτοιου είδους ‘σύνθετης’ αποτίμησης.

Ενόψει των νέων χαρακτήρων της πληροφοριακής εποχής, πάντως, η κριτική θεωρία οφείλει να αναζητήσει τη διαλογική αυτονομία του υποκειμένου πέρα από τις μέχρι σήμερα παραδεκτές χρήσεις του μέσου, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τον παράγοντα ‘καινοτομία’ και τις πολυδιάστατες

επιδράσεις του στο κοινωνικό φαντασιακό και την αυτοαντίληψη του υποκειμένου. Ο διακανονισμός των χρήσεων του μέσου ενόψει συγκεκριμένων περιστάσεων και αναπαραστάσεων διυποκειμενικότητας δεν αποτελεί μια γραμμική διαδικασία, εντός της οποίας τα μέσα συστοιχίζονται εργαλειικά ή λειτουργικά προς ήδη δοσμένες επικοινωνιακές αναγκαιότητες και επιθυμίες. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε με μια πιο σύνθετη διεργασία αναδόμησης των ίδιων των μορφών επικοινωνίας η οποία άλλοτε ακολουθεί και άλλοτε σβήνει τα ίχνη ήδη χαρτογραφημένων αλλά πάντοτε ανοιχτών τεχνολογικών δυνατοτήτων.

Κάθε κοινωνία δημιουργεί τον εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο της, της δε δημιουργίας αυτής ούτε όργανο ούτε αίτιο είναι η τεχνική, αλλά διάσταση ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια καλύτερη τοπολογική μεταφορά, μέρος παντού πυκνό. Διότι είναι παρούσα σε όλους τους τόπους στους οποίους η κοινωνία συστήνει αυτό που είναι γι' αυτήν αντικειμενικά πραγματικό-ορθολογικό (Καστοριάδης 1991: 286).

Στην επόμενη ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι η θεωρία της δημόσιας σφαίρας και της διαλογικής ηθικής του Habermas, εφόσον πάντως προσαρμοσθεί στα εμπειρικά δεδομένα και ορισμένες από τις κριτικές παρατηρήσεις που δέχθηκε, μπορεί να αποτελέσει ικανοποιητικό πλαίσιο κατανόησης, εξήγησης και υποστήριξης του γνωστικού διαφέροντος, της επικοινωνιακής αυτενέργειας, της κριτικής δύναμης και τελικά της ηθικής συνείδησης (που περιλαμβάνει τα παραπάνω στοιχεία) στο περιβάλλον της ύστερης νεωτερικότητας.

4. Διλήμματα και προοπτικές της θεωρίας της δημόσιας σφαίρας

Αναμφίβολα, ένα από τα κυριότερα μειονεκτήματα της αρχικής σύλληψης της δημοσιότητας από τον Habermas (1997) υπήρξε η στενή σύνδεση της τελευταίας με μια χωρική, διαλογική και ορθολογιστική αναπαράσταση της επικοινωνιακής αλληλόδρασης. Το μειονέκτημα αυτό κατέστη αντικείμενο κριτικής τόσο από τον Thompson (1999: 421), όσο και από άλλους αναλυτές που, σε γενικές γραμμές, ασπάζονται την κριτική σύλληψη της δημόσιας σφαίρας, όπως ο Dahlgren (1995: 100), ο Garnham (2003: 181-2) και οι στοχαστές των συλλογικών τόμων *Habermas and the Public Sphere* (Calhoun 1992) και *After Habermas* (Crossley & Roberts 2004). Ο ίδιος ο

Habermas, σε μεταγενέστερο κείμενο παρατηρήσεών του για τη δημόσια σφαίρα, σημειώνει ότι

αν ακόμη μπορεί να υπάρξει μια ρεαλιστική εφαρμογή της ιδέας της λαϊκής κυριαρχίας σε ιδιαιτέρως πολύπλοκους κοινωνικούς σχηματισμούς, αυτή η ιδέα θα πρέπει να αποσυνδεθεί από τη συγκεκριμένη κατανόηση της ενσωμάτωσής της σε φυσικούς παρόντες, συμμετέχοντες και από κοινού αποφασίζοντες εταίρους μίας συλλογικότητας (1992: 451).

Ήδη στο έργο του για το δημοκρατικό κράτος δικαίου φαίνεται να κυριαρχεί μια αντίληψη της δημόσιας σφαίρας ως χώρου ο οποίος δεν αναφέρεται προνομιακά σε ορισμένο μέσο επικοινωνιακής αλληλόδρασης, αλλά μάλλον στη δυνατότητα πολιτικού μεταγλωττισμού των επικοινωνιακών περιεχομένων αυτή καθ' εαυτή (1996: 476 επ.).

Οι προοπτικές ανανέωσης του χαμπερμασιανού εγχειρήματος που αναδύονται εδώ είναι πολλές. Η ανάπτυξη που ακολουθεί είναι διαρθρωμένη έτσι ώστε να αναδειξει εκείνα τα σημεία της συζήτησης τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη θέση και την ισχύ του κρίνοντος υποκειμένου στο περιβάλλον της μαζικής ή/και της πληροφοριακά δομημένης διαμεσολάβησης. Στο επίκεντρο τίθενται οι τοποθετήσεις του Peter Dahlgren, οι οποίες, κατά τη γνώμη μας, ανανεώνουν το εννοιολογικό οπλοστάσιο της θεωρίας της δημόσιας σφαίρας χωρίς να οδηγούν σε εγκατάλειψη των κριτικών καταβολών και προοπτικών της.

(α) Επικοινωνιακή δράση και γνωστικό διαφέρον

Σύμφωνα με τον Dahlgren, το ζήτημα που σχετίζεται με τις μεσοποιημένες αναπαραστάσεις του κρίνοντος υποκειμένου μας θέτει ενώπιον ενός προβλήματος συνδυασμού: πώς μπορεί να συνδυαστεί το γνωσιακό απόθεμα της δημόσιας γνώσης [cognitive public knowledge] με τη διαισθητική λαϊκή κουλτούρα [affective popular culture];

Το πρόβλημα μπορεί, σε πρώτο στάδιο, να αντιμετωπισθεί με μια εννοιολογική προσαρμογή, μέσω της οποίας καθίσταται δυνατή η μεταβολή της προοπτικής μας κατά την πρόσληψη και την περιγραφή της δημόσιας σφαίρας:

Πράγματι, εάν ... προσπαθήσουμε να κρατήσουμε στη σκέψη μας ότι στην τηλεόραση μας απασχολεί επίσης η λαϊκή γνώση και η δημόσια κουλτούρα, αυ-

τό μπορεί να μας βοηθήσει να θυμηθούμε ότι το σημειωτικό περιβάλλον στο οποίο η τηλεόραση συνεισφέρει διαπερνά το αρχικό σύνορο. Επιπλέον, μπορεί να μας βοηθήσει να δούμε ότι η λαϊκή κουλτούρα είναι επίσης δημόσια, καθώς και ότι η δημόσια γνώση είναι επίσης λαϊκή [...] Η παραγωγή νοήματος στη δημόσια σφαίρα δεν θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως κάτι το θεμελιωδώς ανδρικό και γνωστικό. Εν συντομία, η κατανόησή μας περί του τί 'συγκροτεί' γνώση σε σχέση με την τηλεόραση και την ιδιότητα του πολίτη θα πρέπει να διευρυνθεί (Dahlgren 1995: 39).

Τούτη η διεύρυνση ικανοποιεί τις κριτικές απορίες όσων τάσσονται υπέρ μιας πλουραλιστικής αντίληψης για τη δημόσια σφαίρα και το υποκείμενό της. Το τελευταίο θα πρέπει κατ' αυτούς να εμβαπτισθεί στις συγκρουσιακές συνάψεις αλληλοεπικαλυπτόμενων δημοσίων χώρων,⁸ πολλαπλών ατομικών ταυτοποιήσεων και τελικά πολυδιάστατων κριτικών δυνατοτήτων. Το πρόβλημα του γνωστικού διαφέροντος της επικοινωνιακής δράσης, όμως, δεν μπορεί να επιλυθεί με μια απλή επιστροφή στην πολιτισμική, την ιστορική ή και τη φεμινιστική κριτική.⁹ Αυτό που επιπλέον απαιτείται είναι η διερεύνηση των μορφών κειμενικότητας [textuality] που συνδέονται με τη μετάβαση από την εποχή του γραπτού τύπου και του αφαιρετικού συλλογισμού στην εποχή των 'σωματοποιημένων ευαισθησιών της αυτοπραγμάτωσης που χαρακτηρίζουν μια σύγχρονη, καταναλωτική και διαμεσολαβημένη από τα μαζικά μέσα δημοσιότητα' (Lee 1992: 406). Η ανάπτυξη του Dahlgren συναντά στο σημείο αυτό την κριτική άλλων στοχαστών που εστιάζουν την προσοχή τους στην ιδιότυπη διασύνδεση ανάμεσα στο πρότυπο των ομιλιακών ενεργημάτων που ο Habermas επιστρατεύει και τη σημειωτική διεργασία γενικά.

Η γλωσσολογική-πραγματολογική στροφή του τελευταίου κατά τη δεκαετία του 1970 (Habermas 2001) και η μετακίνησή του προς τη φιλοσοφία της διυποκειμενικότητας (Habermas 1993) στηρίχθηκε στη θεμελιώδη υπόθεση της 'διπλής δομής του λόγου', σύμφωνα με την οποία οι γλωσσικές εκφορές δεν έχουν μόνον προτασιακό περιεχόμενο (περιεχόμενο δηλαδή που αναφέρεται στα αντικείμενα ή τις καταστάσεις σχετικά με τις οποίες ομιλούμε), αλλά φέρουν επίσης μια ιδιότυπη μορφή επικοινωνιακής αυτοσυνείδησης, η οποία περιέχει τον επικοινωνιακό δεσμό (τη σχέση του ομιλητή με τον 'άλλον' στον οποίο απευθύνεται) και τη 'βάση ισχύος' του λόγου (την υπόρρητη δηλαδή δέσμευση κάθε ομιλιακού ενεργήματος να δι-

καιολογηθεί, σε περίπτωση που κάτι τέτοιο ζητηθεί). Υπ' αυτή την έννοια, η επικοινωνιακή δράση λαμβάνει χώρα έναντι μιας υπόρρητης αλλά ουσιώδους δέσμευσης κάθε ομιλητή να επιδιώξει τη συνεννόηση μέσα από τη συμμετοχή του στη διαδικασία της από κοινού κατανόησης των γλωσσικών ενεργημάτων (Habermas 1986: 115 επ.). Σε αυτό το πλαίσιο, η σημειωτική διεργασία περιέχεται ήδη στην επιτελεστική-διαλογική στάση των εμπλεκομένων εντός του περιβάλλοντος της επικοινωνιακής αλληλόδρασης.

Όμως, σύμφωνα με τον Benjamin Lee, η σημειωτική διεργασία αποτελεί προϋπόθεση της διαλογικής στάσης και όχι απλό συστατικό της. Η επιτελεστική στάση του υποκειμένου δεν συνιστά, δηλαδή, κάποιο εμμενές, υπόρρητο αλλά αναγκαίο υπόστρωμα του γλωσσικού φαινομένου εξ αρχής, αλλά θα πρέπει να αγκυροβολήσει σε διαφορετικές κάθε φορά σημειωτικές πρακτικές, προσαρμοζόμενη στο είδος του κειμένου και της επικοινωνιακής αλληλόδρασης. Σύμφωνα με τον Lee, η καθολική πραγματολογία του Habermas σφάλει κατά το ότι φιλοδοξεί να προσφέρει ένα υπερϊστορικό πλαίσιο κατανόησης της επικοινωνιακής δράσης, το οποίο όμως βασίζεται στις αφαιρετικές λειτουργίες του κανονιστικού λόγου, χωρίς να κατορθώνει να εξηγήσει τις πλούσιες σημειωτικές διεργασίες άλλων περιπτώσεων κειμενικότητας, όπως η λογοτεχνική αφήγηση, ο ποιητικός ή και ο εκφραστικός λόγος.

Για τον Lee, θα μπορούσαν εδώ να καταστούν χρήσιμες οι 'διαφορές' του Derrida. Η κριτική του τελευταίου θα πρέπει να ιδωθεί ως ευκαιρία εξερεύνησης 'των γενεσιουργών επιπλοκών μίας διευρυμένης έννοιας της κειμενικότητας, της οποίας η πρόσωπο-με-πρόσωπο επικοινωνία συνιστά απλώς μία δυνατότητα' (Lee 1992: 416). Άλλοι στοχαστές, όπως οι Gardiner (2004) και Hirschkop (2004), αναζητούν την εν λόγω διεύρυνση της κειμενικότητας στα γραπτά του Bakhtin, σύμφωνα με τον οποίο δεν είναι απαραίτητο να ταυτίσουμε τη διαλογική παράδοση με το διαφωτιστικό πρότυπο της ενσυνειδητής και πλήρως διαφανούς αλληλόδρασης, στην οποία κυριαρχούν τα αφαιρετικά σχήματα λόγου που αναζητούν σημασιολογική καθαρότητα ή μία ενοποιημένη ηθικοπρακτική αλήθεια. Μπορούμε, αντίθετα, να ενσκήσουμε στο επίπεδο της υλικότητας των ομιλιακών ενεργημάτων υποκειμένων 'με σάρκα και οστά': ενεργημάτων που

συνιστούν θεμελιωδώς 'μη καθαρές' ή υβριδικές κατασκευές, σύνθετα αμαλγάματα διαφορετικών απόψεων, κατάλοιπα παρελθουσών γλωσσικών χρήσεων

και προσδοκίες μελλοντικών αποκρίσεων, ποικιλόμορφες ιδιοματικές εκφράσεις κ.ο.κ. (Gardiner 2004: 37).

Τοποθετήσεις αυτού του είδους βάλλουν κατά σημαντικών παραμέτρων της χαμπερμασιανής θεώρησης του επικοινωνιακού πράττειν. Μία εξ αυτών είναι και η σταθεροποίηση του επικοινωνιακού ενεργήματος μέσω της αναφοράς του ομιλούντος υποκειμένου στα αποθέματα γνώσης του 'κόσμου της ήδη βιωμένης επικοινωνίας' [Lebenswelt, lifeworld, βίocosμος]:

ο διαμοιρασμένος κόσμος της βιωμένης επικοινωνίας προσφέρει μια αποθήκη μη προβληματικών πολιτισμικών δεδομένων από την οποία, εκείνοι που συμμετέχουν στην επικοινωνία, αντλούν προσυμφωνημένα ερμηνευτικά πρότυπα προς χρήση στις ερμηνευτικές τους απόπειρες (Habermas 1990: 135).

Η άλλοτε ευρηματική κατασκευή του Habermas φαντάζει όντως παρωχημένη απέναντι στα ιστορικά δεδομένα της εποχής των 'νέων' μέσων. Εδώ το θεμελιώδες σχήμα βίocosμος/οικονομικά, γραφειοκρατικά, τεχνοπολιτισμικά υποσυστήματα έχει ανατραπεί μέσω ενός υβριδίου *σημειωτικής αυτονομίας* η οποία παράγεται μέσα στις συνάφειες 'τεχνολογικών βιωμάτων'. Ο χαμπερμασιανός βίocosμος των σχετικά αμετάβλητων νοημάτων της καθημερινής ζωής έχει δώσει από πολλές απόψεις τη θέση του στις 'τεχνολογικές μορφές ζωής' του Scott Lash, οι οποίες καταλαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερες εκτάσεις της 'λαϊκής γνώσης' του Dahlgren. Το ασυνήθιστο, το πρωτότυπο ή το αυθεντικό δεν αποτελούν προνομιακό έργο της σφαίρας της δημόσιας ύπαρξης του ατόμου (κατά το πρότυπο της παραδοσιακής ρεπουμπλικανικής σκέψης της Arendt που φαίνεται να επηρεάζει ιδιαίτερα το πρώιμο έργο του Habermas). Όπως σημειώνει ο Gardiner,

το συνηθισμένο μπορεί να καταστεί ασυνήθιστο όχι μέσω της έκλειψης του καθημερινού [...] αλλά μέσω της πλήρους οικειοποίησης και ενεργοποίησης των δυνατοτήτων που βρίσκονται κρυμμένες, και τυπικώς καταπιεσμένες, μέσα σε αυτό (2004: 41).

Τούτο τουλάχιστον φαίνεται να αποτελεί αναπόσπαστη αλήθεια του κόσμου της ύστερης νεωτερικότητας και των μορφών κειμενικότητας που τον διαπερνούν.

Με όλα αυτά, το κριτικό παράδειγμα της δημόσιας γνώσης μεταμορφώνεται και ίσως ατονεί. Αλλά δεν έχει απωλέσει τη δυνατότητα να αναστοχάζεται τον εαυτό του· τις λειτουργίες που υποστηρίζει από κοινού με τους

ιστορικούς, κοινωνικούς και αξιολογικούς όρους που ανασυνθέτει. Η θεμελιώδης διερώτηση της νεωτερικής εποχής δεν έχει ακόμη απορροφηθεί από την κειμενική αοριστία της 'πληροφοριακότητας'. Παραμένει, αντίθετα, πεισματικά ανοιχτή στα νοήματα, τα ερείσματα και τις προοπτικές της – και τούτο παρά το γεγονός ότι έχει καταστεί εξόχως ανακλαστική. Το ερώτημα περί των πιθανών σημασιών μιας πραγματικής κοινωνίας της γνώσης (βλ., π.χ., Σταμάτης 2005: 200) 'γονιμοποιεί' τρόπον τινά τους θεσμικούς, ι-δεολογικούς αλλά και φαντασιακούς τρόπους της 'πληροφοριακότητας', όσο κενωμένη ή στοιχειωμένη κι αν φαντάζει η τελευταία. Μέσα από τις σημασίες αυτές ίσως αναδύονται νέα είδη δημόσιας γνώσης (μετα-ορθολογικά, μετα-συναισθηματικά κ.ο.κ.), που μεταβάλλουν ουσιαδώς τον χαρακτήρα και τις λειτουργίες της. Η ίδια η δυνατότητα της διερώτησης, όμως, συνιστά μια υποσημείωση και ταυτόχρονα μια υπόσχεση χειραφέτησης.

Η κατανόηση της συμβολής των μεσοποιημένων αναπαραστάσεων στο ευρύτερο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και δεσμών μπορεί να τίθεται ως διαισθητική παράσταση αποκοιμένη από τα πεδία της κριτικής, του δι-αλόγου και της κοινότητάς του –ως αυτοαναπαραγόμενο 'γεγονός' του ιστορικού Λόγου ή και ως άρρητη επιμονή του κοινωνικού φαντασιακού. Παρόλα αυτά, στον βαθμό που εξακολουθεί να υπάρχει κοινωνία, διεγείρει η κατανόηση αυτή μία θεματική περιοχή της κοινωνικής αλληλόδρασης –παραμένει 'κατανόηση' η οποία δεν ενσωματώνει απλώς αλλά αξιώνει ι-σχύ.

Ο αγώνας για τη διατήρηση και την προαγωγή των όρων αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής είναι συνάμα γνωστικό ενδιαφέρον και ηθικοπολιτικό καθήκον, προσανατολισμένο από τη δυνατότητα να επικρατήσουν κοινωνικές σχέσεις χωρίς χειραγώγηση. Προκειμένου, όμως, να μπορεί να εντοπίζεται τι και γιατί συνιστά απειλή των όρων αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής, απαιτείται η δυνατότητα ελεύθερης σύστασης και διάδοσης της κριτικής γνώσης, δυνατότητα η οποία αναδεικνύεται και η ίδια ως τέτοιος όρος (Σταμάτης 2005: 159).

Παρά το γεγονός, λοιπόν, ότι το γνωσεοθεωρητικό υπόβαθρο της επι-κοινωνίας στην πληροφοριακή εποχή και μαζί το κριτικό διαφέρον που το συνοδεύει έχουν καταστεί στοιχεία ανακλαστικής δόμησης των κοινωνι-κών δεσμών (στοιχεία που τίθενται ταυτόχρονα ως ζητούμενα), δεν παύουν

να αποτελούν *υπαρκτικές δυνατότητες* ανοιχτές και εν τέλει προσδιορίσιμες. Αποτελούν, με άλλα λόγια, προϋποθέσεις, συνθήκες δυνατότητας της ίδιας της πληροφοριακής εποχής. Υπ' αυτή την έννοια, οι όροι ιστορικής αναπαραγωγής της πληροφοριακής εποχής δεν έχουν μετακινηθεί *πέρα* από το παράδειγμα της δημόσιας σφαίρας: της μορφής εκείνης διυποκειμενικών σχέσεων που σφυρηλατούνται μέσα σε συνθήκες διάνοιξης της ηθικής συνείδησης μέσα σε συνθήκες αυτονομίας του υποκειμένου και έλλογης κοινωνικότητας των μελών μιας ιστορικής και όχι φαντασιακής, κυβερνοαναρχικής, ουτοπικής κ.ο.κ. Πολιτείας. Η μεταβολή των συνθηκών αυτών θα αποτελέσει αντικείμενο των αναπτύξεων που ακολουθούν.

(β) Αποκεντρωμένη ηθική συνείδηση

Η αμφισβήτηση του παραδοσιακού προτύπου διυποκειμενικότητας δεν κινείται μόνον στο επίπεδο της κοινωνικά παραγόμενης γνώσης. Θα πρέπει, επίσης, να ιδωθεί ως μέγεθος φιλοσοφικά φορτισμένο, στον βαθμό που ο πολλαπλασιασμός και η αλληλοεπικάλυψη διαφορετικών μορφών λόγου επηρεάζει δυναμικά τις ροπές της καθημερινής επικοινωνίας και τελικά την αυτοαντίληψη του έλλογου υποκειμένου. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εντάξει κανείς και τις διεργασίες που επηρεάζουν εξελικτικά την ηλεκτρονικά μεσοποιημένη επικοινωνία, όπως αυτές αναπτύχθηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Ενόψει τούτων των διεργασιών δημιουργείται αρχικά η εντύπωση ότι η αυτονομία, ως μέγεθος που υποδεικνύει τη δυνατότητα ελέγχου των ιδίων πράξεων και την ικανότητα έλλογου καθορισμού της επικοινωνίας, συνιστά ανεπαρκή απάντηση. Αναλυτικά:

Κατά την παραδοσιακή έννοια της δημόσιας χρήσης του λόγου, το υποκείμενο παρίσταται *ιδεατά* ως ον το οποίο ελέγχει και ορίζει τις πράξεις του βάσει των ηθικών του αναπαραστάσεων, καθώς και βάσει μιας ενιαίας αντιληπτικής ικανότητας που καθιστά τις ανάγκες του και τις περιστάσεις που το περιβάλλον διαφανείς. Ως εμπειρική ικανότητα, από την άλλη πλευρά, η κριτική δύναμη του υποκειμένου συνδέεται με την αβίαστη οργάνωση της ζωής ενόψει μιας μοναδικής και ανεπανάληπτης προοπτικής ή βιογραφίας. Και οι δύο αυτές ποιότητες του ηθικοπρακτικού στοχασμού στο εμπειρικό επίπεδο (διαφάνεια των αναγκών και αποβλεπτικότητα των πρακτικών σημασιών) αμφισβητούνται σε καθημερινό επίπεδο από το *ψυ-*

χολογικό-υποκειμενικό και το γλωσσικό-διυποκειμενικό υπόστρωμα των σύγχρονων επικοινωνιακών σχέσεων.

Στον χώρο της τηλεόρασης η παραπάνω αμφισβήτηση συνδέεται πρωτίστως με την επιχειρησιακή διάσταση των μέσων, επίσης με την επαγγελματική ηθική των συντελεστών τους -πρωτίστως δε των συντελεστών της λαϊκής τηλεοπτικής δημοσιογραφίας. Η τελευταία, σύμφωνα με τον Dahlgren, ενεργοποιεί μη συνειδητές διαδικασίες ψηφιακής και συνάμα φαντασιακής επικοινωνίας [unconscious processes of figural communication], διαδικασίες που μπορούν δυνητικά να διεγείρουν τον φόβο, την ανασφάλεια ή το μίσος -από την άλλη πλευρά μπορούν, πάντως, να υποστηρίξουν χειραφετητικά συναισθήματα συμπάθειας, αλληλεγγύης και κριτικού ή διαισθητικού αναστοχασμού (1995: 69, 150). Στον χώρο της πληροφορίας, πάλι, η αμφισβήτηση προέρχεται από φυσικοποιημένες μορφές διυποκειμενικότητας οι οποίες απειλούν να εξαφανίσουν την απόσταση ανάμεσα στο ανθρώπινο και το τεχνητό, μέσω της σωματοποίησης των κωδίκων επικοινωνίας αλλά και μέσω της ψηφιοποίησης της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Εδώ, οι εποπτείες της (ηθικής) συνειδησης δεν τίθενται απλώς υπό διακινδύνευση, μέσω της παραγωγής στιβάδων ψυχολογικής αβεβαιότητας και αδυναμίας παραγωγής ορθολογικών αναπαραστάσεων. Δημιουργείται η αίσθηση ότι τίθενται ολοένα και περισσότερο υπό αναστολή, λόγω της καταλυτικής αδυναμίας παραγωγής του αναγκαίου ψυχολογικού και σημειωτικού χωρο-χρόνου εντός του οποίου μπορούν να καλλιεργηθούν και να εξωτερικευθούν οι ηθικές έστω διαισθήσεις του υποκειμένου.

Η απόσταση που χωρίζει την παραδοσιακή ιδέα της αυτονομίας από τις παράδοξες συνθήκες της 'πληροφοριακότητας' φαντάζει μεγάλη. Είναι δυνατόν να τη διανύσουμε, χωρίς παρόλα αυτά να εγκαταλείψουμε την επικέντρωση στο έλλογο υποκείμενο -χωρίς, με άλλα λόγια, να ριζοσπαστικοποιούμε τις τάσεις αποκέντρωσής του; Είναι άραγε δυνατόν, σε πείσμα των υποδείξεων του πληροφοριακού μεταμοντερνισμού, να μην εγκαταλείψουμε την ιδέα της αυτονομίας, αλλά να προβούμε σε αναδιτύπωσή της, η οποία θα λαμβάνει υπόψη την παραπάνω 'αποκεντρωτική' δυναμική;

Η προγραμματική διατύπωση ενός σχεδίου διεύρυνσης της έννοιας της αυτονομίας αποτελεί, ακριβώς, το αντικείμενο των στοχασμών ενός σημαντικού εκπροσώπου της 'τρίτης γενιάς' της Σχολής της Φρανκφούρτης, του

Axel Honneth. Στο κείμενό του *Αποκεντρωμένη αυτονομία-Ηθικοφιλοσοφικές συνέπειες της σύγχρονης κριτικής του υποκειμένου* (2000: 155-76) επιχειρεί να αναστρέψει τη γλωσσοφιλοσοφική και την ψυχαναλυτική κριτική του υποκειμένου, η οποία τείνει να θεωρεί την αδυναμία πλήρους υπαγωγής της επικοινωνιακής δράσης σε μορφές συνειδητού αυτοκαθορισμού ως αντικειμενικό, δομικό και 'άνωνυμο' εμπόδιο στην κατανόηση και πραγμάτωση της αυτονομίας. Για τον Honneth, όπως άλλωστε για τον Καστοριάδη ή τον Taylor, η παραπάνω αδυναμία μεταφράζεται σε *συνθήκη* της αυτονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο,

ο κλασικός στόχος της διαφάνειας των αναγκών' αντικαθίσταται από 'την ικανότητα γλωσσικής άρθρωσης' -την ικανότητα του ατόμου 'να ανακαλύπτει στον εαυτό του νέες, ακόμη μη αποκαλυμμένες παρορμήσεις προς πράττειν και να τις μετατρέπει σε υλικό αναστοχασμένων αποφάσεων' (Honneth 2000: 168-70).

Επίσης, η 'ιδέα της πολλαπλότητας των μη εξαντλημένων δυνατοτήτων ταυτότητας' μας οδηγεί σε αντικατάσταση της δυνατότητας για αναγωγή της ατομικής βιογραφίας σε ένα μοναδικό νόημα με τη δυνατότητα για μία εκ των υστέρων οργάνωση αυτής της βιογραφίας, με βάση μια 'αλυσίδα ισχυρών αξιολογήσεων', έτσι ώστε οι κρίκοι της αλυσίδας να *εμφανίζονται* ως 'αναστοχασμένη απόφαση ενός και του ίδιου προσώπου' (Honneth 2000: 170-2). Τέλος, η κανονιστική ιδέα του προσανατολισμού με βάση αρχές μπορεί να εμπλουτισθεί από την ιδέα της αναγνώρισης, της μέριμνας και της ευαισθησίας απέναντι στον 'άλλο' που δεν αποτελεί μόνον αντικείμενο αφηρημένου ηθικού σεβασμού, αλλά του οποίου οι ανάγκες, οι επιθυμίες και οι ικανότητες έχουν μοναδική αξία. Έτσι,

ως ηθικά αυτόνομος δεν μπορεί πλέον να θεωρηθεί απλώς όποιος στην επικοινωνιακή του δράση προσανατολίζεται με βάση αυστηρά καθολικές αρχές, αλλά μόνο εκείνος που γνωρίζει *πώς να εφαρμόσει υπεύθυνα* αυτές τις αρχές, με *συναισθηματική συμμετοχή* και ευαισθησία απέναντι στις συγκεκριμένες καταστάσεις της κάθε μεμονωμένης περίπτωσης (Honneth 2000: 173).

Σε τούτη τη φιλοσοφική προοπτική, ο δικτυακός, ανακλαστικός, υπερκειμενικός, εικονικός κ.ο.κ. εαυτός δεν αντιστρατεύεται αλλά συμπληρώνει και *καθιστά πραγματώσιμη* την αυτονομία. Η τελευταία αποσυνδέεται πλέον από τις ιστορικές συνθήκες της φυσικής, διαπροσωπικής, διαλογικής

επικοινωνίας, οι οποίες καθυποτάσσουν την αυτονομία στις φαντασιακές συνάψεις μίας –έστω και μετριασμένης– κυριαρχίας του έλλογου υποκειμένου *πάνω* στις ανορθολογικές συνιστώσες του *περιβάλλοντός* του.

Το ιστορικό πρότυπο της δυποκεμενικότητας που συγκροτείται μέσω της δημόσιας χρήσης του (προφορικού ή γραπτού) λόγου με σκοπό την *αναζήτηση* και τη *γενίκευση* της (πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής) αλήθειας και τον κριτικό έλεγχο της (πολιτικής, επιστημονικής, καλλιτεχνικής κ.ο.κ.) αυθεντίας αντιστοιχεί σε μορφές ηθικής συνείδησης επικεντρωμένες σε αποσπάσματα ρητής γνώσης, τα οποία αγκυροβολούν και σήμερα καθλώνονται στις φαντασιακές σημασίες της τεχνοκρατίας, της προοδευουσας σκέψης, της ωφέλιμης εργασίας κ.ο.κ. Το πρότυπο της τηλεοπτικής δημοσιότητας, αντίθετα, αντιστοιχεί σε μια κίνηση *διαύγησης, διάνοιξης* και *εξάπλωσης* πεδίων ηθικής ευαισθησίας *μέσα* σε δίκτυα ψυχολογικής και σημειωτικής απροσδιοριστίας, όπου κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει εκείνη η *υπόρρητη* ή *διαισθητική* γνώση που δεν στοχεύει στον πνευματικό έλεγχο αλλά απλώς στον ηθικοπλαστικό προσανατολισμό. Δεν στοχεύει στις καθολικές, απρόσωπες, εννοιολογικές ιδιότητες των πραγμάτων, όσο στις *ενδεχομενικές* (εσωματωμένες στις περιστάσεις και τις επιμέρους αξιολογήσεις) ταυτοποιήσεις της υποκεμενικότητας.

Το πρότυπο της πληροφοριακής δημοσιότητας, ως επαναμεσοποίηση τόσο της αφαιρετικής δημοσιότητας της εποχής του Kant όσο και της τηλεθεαματικής δημοσιότητας της καταναλωτικής κοινωνίας, επαγγέλλεται σήμερα την *απαλλαγή* του υποκειμένου από τους κοινωνικούς, οικονομικούς, τεχνολογικούς αλλά και βιολογικούς περιορισμούς της επικοινωνιακής του αυτονομίας. Θεματοποιεί, καλύτερα, την επικοινωνιακή διάσταση της αυτονομίας, επανεπινοώντας τα όρια ανάμεσα στο υποκείμενο, τον φυσικό κόσμο και την πολιτισμική-ιστορική δημιουργία. Την ίδια στιγμή θέτει σε εκκίνηση νέους τρόπους ηθικο-πρακτικού στοχασμού, οι οποίοι δυναμητοποιούν, ψηφιοποιούν, γενικεύουν αλλά και θρυμματίζουν, τελικά *αποκεντρώνουν* την ηθική συνείδηση της στοχαζόμενης ανθρωπότητας.

(γ) Η εκδίπλωση του κανονιστικού-κριτικού στοχασμού ως θεωρία μεσοποίησης

Πώς μπορούμε να αναζητήσουμε σήμερα τις πολλαπλές και διαφορούμενες σημασίες ενός υποκειμένου με αξίες, κανονιστικό προσανατολισμό και

ηθική ευαισθησία; Κάποιος τηλεθεατής αποστέλλει σε μια εκπομπή μία ηλεκτρονική επιστολή με την οποία ζητά να σταματήσουν οι τηλεοπτικές κάμερες να πολιορκούν τους συγγενείς του θύτη ενός φρικιαστικού εγκλήματος –μιας παιδεραστίας. Την ίδια στιγμή που η επιστολή αναγιγνώσκεται στο τηλεοπτικό σόου και το μήνυμά της προβάλλεται ως αποδεκτό από τον σόουμαν, κάποιος άλλος τηλεθεατής απολαμβάνει από την πολυθρόνα τον την τηλεοπτική τιμωρία του θύτη και του περιβάλλοντος που τον ‘ανέθρεψε’ από τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων. Ταυτόχρονα, κάποιος ανήλικος χρήστης του διαδικτύου αυτοκτονεί μμούμενος την εικόνα του απαγχονισμένου δικτάτορα. Ένας άλλος χρήστης του διαδικτύου αξιοποιεί τις φωτογραφίες αυτές για να συντάξει μια επιστημονική μελέτη για τη θανατική ποινή και τις επιπτώσεις της. Στην πλατεία της πρωτεύουσας κάποιοι κρατούν φωτογραφίες του ‘μάρτυρα’ του Ισλάμ που απαγχονίστηκε από τους μισητούς εχθρούς του προφήτη και στα περίχωρα κάποιοι άλλοι πανηγυρίζουν για την πτώση του δικτάτορα κρατώντας τις ίδιες φωτογραφίες στα χέρια. Και στις δύο περιπτώσεις η συζήτηση στις εφημερίδες επικεντρώνεται στον ρόλο της τηλεόρασης και τους κανόνες που θα πρέπει να επιβληθούν σε όσους διαχειρίζονται την τηλεοπτική εξουσία.

Ένας γνωστός ψυχίατρος υποδύεται στο διαδίκτυο τον ρόλο μιας απογοητευμένης πλην δυναμικής γυναίκας, προκειμένου να έρθει σε επαφή και να προσφέρει υποστήριξη σε ‘άλλες’ γυναίκες και τούτο μέσα σε ένα φεμινιστικό πλαίσιο κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Όταν μετά από δύο χρόνια αποκαλύπτεται το φύλο του ιδρυτή της ψηφιακής κοινότητας, προκαλείται μεγαλύτερη απογοήτευση και πόνος στα μέλη της από αυτόν που αισθάνονταν προτού ‘συζητήσουν’ με τον ψυχίατρο. Τα μέλη απομακρύνονται από τα πρότυπα του φεμινισμού εξαιτίας της ματαιώσης των προσδοκιών που έτρεφαν βάσει του παραδείγματος της ανώνυμης δικτυακής τους ‘φίλης’. Σε κάποιον άλλο δικτυακό τόπο που είναι δομημένος υπό τη μορφή της αυτοκυβερνώμενης κοινότητας σε συνθήκες υψηλής προσομοίωσης [mud.moo], κάποιο μέλος της χρησιμοποιεί ένα πρόγραμμα που το ονομάζει ‘κούκλα βουντού’, προκειμένου να ενεργοποιήσει φαντασιώσεις ταπεινωτικής σεξουαλικής συμπεριφοράς, οι οποίες τελικά προκαλούν σε ορισμένα μέλη φοβίες και αδυναμία προσέγγισης του άλλου φύλου στην ‘πραγματική’ τους ζωή.¹⁰ Και στις δύο περιπτώσεις, τα μέλη των δικτυακών κοινοτήτων συζητούν εάν θα πρέπει να διαμορφώσουν από κοινού ένα

πλαίσιο κανόνων και περιορισμών. Η συζήτηση μοιραία περιλαμβάνει επιχειρήματα σχετικά με την ελευθεριακή, τη δημοκρατική ή αντίθετα την αυταρχική διακυβέρνηση της διαδικτυακής γενικά επικοινωνίας.

Η διαύγεια του ενεργήματος ερμηνείας του μηνύματος εξαρτάται σήμερα ολοένα και περισσότερο από τις τεχνικές δυνατότητες του μέσου και λιγότερο από τις χρήσεις του. Αλλά η ηθική συνείδηση εξακολουθεί να διασυνδέεται με την ικανότητα άσκησης κριτικής στις θεωρίες μεσοποίησης και τις ιδεολογικές ή άλλες χρήσεις των επιχειρημάτων που απορρέουν από αυτές. Ο αυτοστοχασμός του υποκειμένου, τόσο στο πεδίο ερμηνείας των αναγκών όσο και στο επίπεδο της ελευθερίας της βούλησης, περνά σήμερα μέσα από τις τεχνολογικές αλλά και τις διαλεκτικές, τις αξιολογικές και τις συμβολικές συνάψεις της μεσοποιημένης επικοινωνίας. Η θεωρία της μεσοποιημένης επικοινωνιακής αλληλόδρασης συνιστά το κατεξοχήν αντικείμενο του γνωστικού και συνάμα κριτικού διαφέροντος που προσιδιάζει στην πληροφοριακή εποχή και τους χαρακτήρες της.

Ο σύγχρονος κόσμος 'καθορίζεται' αναμφίβολα σε ένα πλήθος επιπέδων και, όπως κανένας άλλος προηγουμένως, από την τεχνολογία του' αλλά η τεχνολογία αυτή δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από μια ουσιαδή έκφραση αυτού του κόσμου, η 'γλώσσα' του απέναντι στην εξωτερική και την εσωτερική φύση. Και η τεχνολογία αυτή δεν γεννιέται από μόνη της, ούτε από μια 'αυτόνομη' πρόοδο του ειδέναι, της φύσης, του ανθρώπου και των μεταξύ τους σχέσεων... (Καστοριάδης 1991: 290).

Υιοθετώντας τη στάση της διερώτησης απέναντι στο μέσο και μαζί με αυτό, το υποκείμενο συντάσσει το ανακλαστικό πρόταγμα του πάντα εν μέρει *δυνητικού* εαυτού (πρβλ. Dahlgren 1995: 21, Thompson 1999: 344, 351) έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι οι κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτιστικοί ή άλλοι πόροι της ταυτότητάς του διαμεσολαβούνται πλέον και τροποποιούνται από τεχνολογικές μορφές ζωής. Οι τελευταίες δεν αποτελούν εξ ορισμού ένα πρόσκομμα ή απλώς μια 'εμμενή' συνθήκη τούτου του ενεργήματος σύνταξης. Διανοίγουν επίσης τη διαλεκτική νέων πεδίων διερεύνησης των πηγών της ετερονομίας και της εθελοδοουλίας του ιστορικά ανατοποθετούμενου υποκειμένου. Η διατήρηση του περιγράμματος της δημόσιας σφαιράς προϋποθέτει, λοιπόν, μια διπλή κίνηση: πρώτον, την αναγνώριση των στιγμών εκείνων παραγωγής και οικείωσης επικοινωνιακού περιεχομένου που επιτρέπουν στο υποκείμενο να κρατά την καθημερινή

του ζώη ανοιχτή σε πρωτότυπα νοήματα, να αναπτύσσει καινοτόμες ικανότητες αλληλόδρασης στα πεδία άσκησης της κρίσης του και εξάσκησης των εξουσιών του, και τελικά να διανοίγεται σε χειραφετημένες και χειραφετητικές κοινωνικές πρακτικές δεύτερον, την αναγνώριση των στιγμών εκείνων αδρανοποίησης της αλληλόδρασης όπου η κριτική δύναμη του υποκειμένου εγκλωβίζεται σε ιστορικά παρωχημένα και ηθικά μη παραγωγικά μέσα ή δίκτυα ιδιοτελών παρορμήσεων και κοινωνικών, οικονομικών ή άλλων αναγκαιοτήτων.

Η παραπάνω κίνηση αναφέρεται προφανώς σε στοχεύσεις που αφορούν πρωτίστως στον προγραμματισμό της εμπειρικής έρευνας και τα πορίσματα που μπορεί αυτή να αποφέρει. Το ερώτημα που μπορούμε να θέσουμε εμείς στο σημείο αυτό είναι μάλλον φιλοσοφικής τάξης: σε ποια από τις δύο στιγμές (ανοιχτότητα/ αδρανοποίηση) θα πρέπει να εντάξουμε το στοχαζόμενο βάσει καθολικών αρχών υποκείμενο (Kant) και την επιτελούμενη ενόψει πρακτικής συνεννόησης διαλογική διαδικασία (Habermas); Δεν θα πρέπει να ξεχνούμε ότι και στις δύο περιπτώσεις, πέρα από ένα αντι-πραγματικό ιδεώδες, έχουμε να κάνουμε με μια συγκαλυμμένη θεωρία μεσοποίησης: στην περίπτωση του Kant επρόκειτο για το 'κοινό των αναγνωστών', στην περίπτωση του Habermas για το 'κοινό των συζητητών'. Η αυτονόμηση της ηθικής συνείδησης, του κριτικού στοχασμού και της επικοινωνιακής δράσης από τα δίκτυα μιας υπόρρητης θεωρίας περί μεσοποίησης θα πρέπει να αντιμετωπισθεί τόσο με σύνεση, όσο όμως και με γενναιότητα: ως μια πράξη αναστοχασμού, που καλλιεργεί τους όρους νέων ευκαιριών αυτενέργειας αλλά και ηθικής υπευθυνότητας, με επίγνωση των συνθηκών που καθιστούν τόσο την αυτενέργεια όσο και την υπευθυνότητα αιτήματα μάλλον, παρά γεγονότα του πρακτικού Λόγου.

Βέβαιο είναι, πάντως, ότι η αναστοχαστική πράξη θα πρέπει να διαπεράσει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, επιχειρηματολογικές ή και διαισθητικές γνωστικές συνάφειες που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τη θεώρηση του μέσου και των χρήσεών του. Για τον Lash, όπως είδαμε στην αρχή των αναπτύξεών μας, η επιχειρούμενη διασύνδεση των πεδίων του μέσου και της κριτικής λαμβάνει τη μορφή της μονοσήμαντης υποκατάστασης του κριτικού αναστοχασμού από τη 'μεσοποιημένη θεωρία' και την οριστική αλύσωση της υποκειμενικότητας στο ίδιο το μέσο ως τεχνικό σύνολο. Για εμάς, αντίθετα, οι σχέσεις αυτές δεν είναι ούτε μονοσήμαντες ούτε οριστι-

κές. Γίνονται αντιληπτές ως πρόβλημα συνολικής ανασυγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων: ως κριτική των τεχνολογικών αρθρώσεων και των μέσων άσκησης της εξουσίας και όχι ως κριτική μιας (υποθετικής ήδη αυτονομημένης) τεχνολογικής εξουσίας. Με την έννοια αυτή, η μεσοποιημένη θεωρία συνιστά η ίδια ένα μέσο και μια προέκταση της κριτικής δύναμης του στοχαζόμενου υποκειμένου. Αλλά όχι και υπόδειγμα της τελευταίας.¹¹

Αντιστοίχως, η αναθεώρηση της παραδοσιακής έννοιας της αστικής δημοσιότητας δεν τίθεται σχεδόν ποτέ ως αφηρημένο ζητούμενο, αλλά μάλλον ως θεματική περιοχή μιας ευρύτερης διαμάχης γύρω από την πιθανότητα ή και τη δυνατότητα εγκαθίδρυσης συγκεκριμένων μετασχηματισμών στο επίπεδο της οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών και των σχέσεων που αναδύονται εντός τους. Από τούτη τη σκοπιά, η αναζητούμενη διασύνδεση μεταξύ (πιθανώς μεσοποιημένων) θεωριών περί επικοινωνιακής αλληλόδρασης και της κριτικής αυτονομίας του υποκειμένου δεν μπορεί παρά να ενταχθεί σε μια ευρύτερη τέχνη του δημοσίου κρίνουν.¹² Η τελευταία θα περιλαμβάνει αναγκαία την τέχνη της διαπραγμάτευσης των θέσεων του υποκειμένου εντός των υπαρκτών επικοινωνιακών δομών που καθιστούν τη δημόσια χρήση του λόγου θεσμικά πραγματώσιμη. Θέσεων του υποκειμένου που αντιστοιχούν σε κανονιστικές αρχές και τελικά σε δικαιώματα συμμετοχής στα πεδία της ηλεκτρονικά μεσοποιημένης και τεχνοκρατικά διαμεσολαβημένης δημοσιότητας (Στρατηλάτης 2006). Εδώ οι θεωρίες περί μεσοποιημένης αλληλόδρασης μπορούν να χρησιμεύσουν ως πηγή παραδειγμάτων και ως αφορμή πραγματολογικών συλλογισμών που αφορούν τη δυνατότητα ισότιμου καταμερισμού ευχερειών πρόσβασης στα δίκτυα της πληροφοριακής κοινωνίας.

Θεματικές περιοχές της θεωρίας της τηλεοπτικής μεσοποίησης, όπως ο καθορισμός της ημερήσιας διάταξης και η άρση της 'σπειροειδούς γραμμής της σιωπής', επίσης θεματικές περιοχές της θεωρίας της δια-δικτυακής μεσοποίησης, όπως η ανωνυμία και η ασώματη τηλεπαρουσία, συνδέονται άρρηκτα με την κατοχύρωση σχέσεων επικοινωνιακής ισοτιμίας και αυτονομίας εντός της δημόσιας σφαίρας της ιστορικής Πολιτείας. Εδώ οι συμβολές του Habermas, του Thompson αλλά και του Dahlgren αποτελούν παραδείγματα μιας κριτικής θεωρίας περί των κοινωνικών αλλά και πολιτικών χρήσεων του μέσου. Η επιμονή της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας να αναλαμβάνει τέτοιου είδους εγχειρήματα δεν μπορεί να αποδοθεί απλου-

στευτικά στην επικυριαρχία του λόγου των ειδικών πάνω στις αυτονομημένες συνάψεις της επικοινωνιακής αλληλόδρασης. Μπορεί επίσης να ιδωθεί ως ένδειξη της δυνατότητας για άσκηση της κριτικής-διαλογικής δύναμης του υποκειμένου εντός του περιγράμματος της κοινωνίας της οθόνης και των δικτύων, αλλά όχι και σύμφωνα με τις σημειωτικές, ψυχολογικές και τελικά ηθικοπρακτικές υποδείξεις που προβάλλονται ως κυρίαρχες σε αυτήν.

Σημειώσεις

1. Ο όρος 'ηθική συνείδηση' υποδηλώνει τόσο το 'γεγονός' της ελευθερίας (πρβλ. Kant 2004a: 68 επ., ιδίως 78-9), όσο και την ικανότητα παραγωγής κρίσεων περί του πρακτέου κατά τρόπο τέτοιο ώστε η συνεπακόλουθη δράση να μπορεί να αποδοθεί στην ελεύθερη βούληση του υποκειμένου και όχι σε οποιοδήποτε είδος 'φυσικής' αναγκαιότητας (πρβλ. Kant 2000a: 145-6). Ως 'κριτική δύναμη' εννοούμε τόσο την ικανότητα προσδιορισμού (την υπαγωγή δηλαδή του ειδικού της ανθρώπινης εμπειρίας σε καθολικές μορφές του σκέπτεσθαι και του πράττειν), όσο όμως και την ικανότητα καθολίκευσης της εμπειρίας (αναστοχασμός), όταν το ειδικό εκλαμβάνεται ως δεδομένο (πρβλ. Kant 2004b: 84-5). Για τον συνδυασμό μεταξύ της ηθικής και της κριτικής ικανότητας κατά την παραγωγή κρίσεων περί του πρακτέου σε συγκεκριμένες περιστάσεις, βλ. πρόχειρα Höffe 2006: κεφ. 3.

2. Για μια σύνοψη, βλ. πρόχειρα Allison 1996: 3-26.

3. Ως ιδεολογία εδώ εννοείται η αναπαράσταση των φαντασιακών σχέσεων του ατόμου (ως υποκειμένου) με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του.

4. 'Λέμε επικυριαρχημένο, όχι "καθορισμένο", επειδή είναι πάντα δυνατόν να ταξινομήσουμε, να κατηγοριοποιήσουμε, να αποδώσουμε και να αποκωδικοποιήσουμε κάποιο γεγονός μέσα σε περισσότερες από μια "χαρτογραφήσεις". Αλλά λέμε "επικυριαρχημένο" επειδή υπάρχει ένα πρακτικό πρότυπο "προτιμώντων αναγνώσεων" [...] Οι περιοχές των "προτιμώντων νοημάτων" έχουν το σύνολο της κοινωνικής τάξης ενσωματωμένο μέσα τους, ως ένα σύνολο σημασιών, πρακτικών και πεποιθήσεων: η καθημερινή γνώση των κοινωνικών δομών, του "πώς τα πράγματα λειτουργούν για κάθε είδους πρακτικούς σκοπούς μέσα σε τούτη την κουλτούρα", την κατάταξη των εξουσιών και συμφερόντων και τη δομή των νομιμοποιήσεων, των ορίων και των κυρώσεων' (Hall 1980: 134).

5. Είναι αλήθεια ότι, παρά το άνοιγμα του Hall στη διαλεκτική της διαπάλης σημασιών, το βάρος της ανάλυσής του γέρνει προς το 'κλειστό' κείμενο –με την έννοια ενός κλειστού σύμματος σημασιών, κοινωνικοπολιτικών διευθετήσεων και ιδεολογικών-πρακτικών δομών. Παρόλα αυτά, οι επιμέρους εθνογραφικές μελέτες του Κέντρου του Birmingham ανοίγουν τον δρόμο προς την αντίθετη κατεύθυνση: στη μελέτη του σχετικά με την υποκουλτούρα της εργατικής τάξης, ο Cohen διαπιστώνει την ένταση της διάθεσης αυτονόμησης από τη δομημένη-κλειστή ταυτότητα που ορίζουν οι κυρίαρχες πολιτισμικές σημασίες, τονίζοντας παράλ-

ληλα τον συγκρουσιακό χαρακτήρα της συμβολικής υποδομής που συνδέει μεταξύ τους τα μέλη μιας κοινότητας (Cohen 1980). Μελετώντας τον 'γυναικείο' κόσμο του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, η Dorothy Hobson φέρνει στην εθνογραφική επιφάνεια μια άλλη πτυχή του περιβάλλοντος της αποκωδικοποίησης, αυτή του φύλου -διαπιστώνοντας, παρόλα αυτά, ότι ο 'ανδρικός' κόσμος της πολιτικής και των ειδησεογραφικών προγραμμάτων δεν απορρίπτεται από τις γυναίκες κάθετα αλλά ενσωματώνεται στον γυναικείο κόσμο των μελοδραμάτων, με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά και με όλες τις αρνητικές συμπαράδηλώσεις που μπορεί να συνοδεύουν κάθε ατομική ή οικογενειακή περίπτωση (Hobson 1980). Από μεθοδολογική σκοπιά ο Willis, τέλος, αμφισβητεί τη δυνατότητα της κοινωνιολογικής θεωρίας να θέτει το αντικείμενό της χωρίς να λαμβάνει σοβαρά υπόψη την 'ανακλαστική' δομή της υποκειμενικότητας, η οποία τροφοδοτεί τη θεωρία με άπειρες παραλλαγές της σχέσης μεταξύ του υποκειμένου και των συμβολικών υποσυστημάτων στα οποία αυτό μετέχει (Willis 1980). Όλες οι παραπάνω μελέτες καταλήγουν σε ένα βασικό συμπέρασμα: τα χαρακτηριστικά του φύλου, της ένταξης σε τοπικές κοινότητες ή και σε ομάδες πολιτισμικών ενδιαφερόντων (οι οποίες συνιστούν 'υποκοιλιότητες' αντίθετες πολλές φορές προς την κυρίαρχη κοινωνικοπολιτική δομή) παίζουν σημαντικό ρόλο κατά τη διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης ('αποκωδικοποίησης') του 'προτιμητέου' κατά την 'κωδικοποίηση' του νοήματος των τηλεοπτικών προγραμμάτων.

6. Σύμφωνα με τον Fiske, 'η προσπάθεια του κειμένου να περιορίσει τη σημασία είναι το σημειωτικό ισοδύναμο της άσκησης κοινωνικής εξουσίας επί των διαφοροποιημένων υποτελών ομάδων, ενώ η σημειωτική εξουσία των υποτελών να δημιουργούν τις δικές τους σημασίες είναι το ισοδύναμο της ικανότητάς τους να ξεγλιστρούν, να αντιτίθενται ή να διαπραγματεύονται με αυτήν την κοινωνική εξουσία. Δεν είναι μόνο το ίδιο το κείμενο πολυσήμαντο, αλλά και το πλήθος των διακειμενικών του σχέσεων εντείνει την πολυσημαντική δυνατότητά του' (2000: 193).

7. Η διαδοχή του 'παλαιού' από το 'νέο' λαμβάνει εδώ πολλές φορές τη μορφή αυτού που ο Baudrillard ονομάζει 'gadget' -μια διεργασία κατά την οποία 'η τεχνική πρόοδος δίνει τη θέση της σε ένα μαγικό τύπο πνευματικής πρακτικής ή σε μια "μοδάτη" κοινωνική πρακτική' (σε Lister et al. 2003: 232).

8. Βλ. για παράδειγμα τα κείμενα των Fraser, Ryan και Eley σε Calhoun 1992: 109 επ., 259 επ. και 289 επ. αντίστοιχα, καθώς και το κείμενο του Bohman σε Crossley & Roberts 2004: 131 επ.

9. Σε τούτη την περίπτωση, πράγματι, θα είχαμε μια αμφισβήτηση περισσότερο της οικουμενικότητας της κοινωνικής γνώσης που τα επικοινωνιακά ενεργήματα παράγουν, παρά του ίδιου του γνωστικού υπόβαθρου τους -της δυνατότητάς τους, δηλαδή, να στηρίζονται σε και να προωθούν τη γνώση του κοινωνικού κόσμου που μας περιβάλλει.

10. Τα δύο τελευταία παραδείγματα έχουν ληφθεί από Lister et al. 2003: 168-9, οι οποίοι, με τη σειρά τους, τα έχουν αντλήσει από πραγματικές υποθέσεις εργασίας των Stone και Dibbell.

11. “Ένα πράγμα είναι να λέμε ότι μια τεχνική, μια οργάνωση της εργασίας, ένας τύπος παραγωγικής σχέσης συμβαδίζουν με έναν τύπο ζωής και συνολικής κοινωνικής οργάνωσης και άλλο είναι να μιλούμε για καθορισμό του τελευταίου από τους πρώτους [...] Θα έπρεπε πρώτα να μπορούμε να απομονώσουμε το “τεχνικό γεγονός” από το ένα μέρος, το τάδε άλλο γεγονός της κοινωνικής ζωής από το άλλο μέρος, και να τα ορίσουμε μονοσήμαντα: θα έπρεπε, στη συνέχεια, να μπορούμε να εγκαθιδρύσουμε αμφιμονοσήμαντες σχέσεις ανάμεσα στα γεγονότα της πρώτης και τα γεγονότα της δεύτερης κλάσης. Καμιά από τις δύο αυτές δυνατότητες δεν είναι δεδομένη” (Καστοριάδης 1991: 287).

12. Βλ. σχετικά το κείμενο του Boyte σε Calhoun 1992: 340 επ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Allison, H. (1996). *Idealism and freedom. Essays on Kant's theoretical and practical Philosophy*, NY: Cambridge University Press.
- Anderson, B. (1997 [1991]). *Φαντασιακές Κοινότητες*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.
- Bolter, J. D. & Grusin, R. (1999). *Remediation: understanding new media*, Cambridge, Mass. and London: MIT.
- Calhoun, C., (επιμ.) (1992). *Habermas and the Public Sphere*, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Cohen, P. (1980). ‘Subcultural conflict and working-class community’ σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.). *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Crossley, N. & Roberts, M. (επιμ.) (2004). *After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere*, Oxford and Malden Mass.: Blackwell Publishing/The Sociological Review.
- Dahlgren, P. (1995). *Television and the Public Sphere: Citizenship, Democracy and the Media*, London: Sage.
- Δεμερτζής, Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Fiske, J. (2000 [1989]). *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, Αθήνα: Δρομέας.
- Gardiner, M. (2004). ‘Wild publics and grotesque symposiums: Habermas and Bakhtin on dialogue, everyday life and the public sphere’, στο Crossley, N. & Roberts, M. (επιμ.), ό.π.

- Garnham, N. (2003 [2000]). *Χειραφέτηση και Νεωτερικότητα. Ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, μτφρ. Κ. Μεταξά, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Habermas, J. (1997 [1962]). *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος.
- Habermas, J. (1986 [1981]). *The Theory of Communicative Action: vol. 1, Reason and the Rationalization of Society*, μτφρ. T. McCarthy, Cambridge and Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1990 [1983]). *Moral Consciousness and Communicative Action*, μτφρ. C. Lenhardt και S. Weber-Nicholsen, Cambridge, Mass.: Polity Press.
- Habermas, J. (1992 [1992]). 'Further Reflections on the Public Sphere', μτφρ. T. Burger, σε Calhoun, C. (επιμ.), ό.π.
- Habermas, J. (1993 [1985]). *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Α. Καραστάθη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Habermas, J. (1996 [1992]). *Το πραγματικό και το ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα: Λιβάνης.
- Habermas, J. (2001 [1971-1976]). *On the Pragmatics of Social Interaction. Preliminary studies in the Theory of Communicative Action*, μτφρ. B. Fultner. Cambridge, Mass. and London: MIT.
- Habermas, J. (2003 [1998]). *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Πόλις.
- Hall, S. (1980). 'Encoding/decoding', σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.), *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Hirschkop, K. (2004). 'Justice and drama: on Bakhtin as a complement to Habermas', σε Crossley, N. & Roberts, M. (επιμ.), ό.π.
- Hobson, D. (1980). 'Housewives and the mass media', σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.). *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Hobson, D. (1982). *Crossroads: The Drama of a Soap Opera*, London: Methuen.
- Höffe, O. (2006 [2001]). *Kant's Cosmopolitan Theory of Law and Peace*, μτφρ. A. Newton. NY: Cambridge University Press.
- Honneth, A. (2000 [1999]). *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Αθήνα: Πόλις.
- Kant, I. (2004a [1788]). *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. μτφρ.-σημειώσεις-επιλεγόμενα Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Εστία.

- Kant, I. (2004b [1790]). *Κριτική της κριτικής δύναμης*, Εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.
- Kant, I. (2006 [1795]). *Προς την αιώνια ειρήνη. Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα*, μτφρ.-εισαγ.-σχόλια Κ. Σαργέντης, επιστημ. θεώρηση Γ. Ξηροπαΐδης, Αθήνα: Πόλις.
- Καστοριάδης, Κ. (1991 [1973]). 'Τεχνική' σε του ιδίου, *Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον.
- Kraus, K., Adorno, T., MacDonald, D. et al. (1991 [1758-1970]). *Η κουλτούρα των μέσων. Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, μτφρ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Λ. Ζήση, Λ. Αναγνώστου, Χ. Σκορίνης, σύνθεση και επιμ. Κ. Λιβιεράτος, Τ. Φραγκούλης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lash, S. (2002). *Critique of Information*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Lee, B. (1992). 'Textuality, Mediation, and Public Discourse', σε Calhoun, C. (επιμ.), ό.π.
- Lister, M., Dovey, J., Giddings, S., Grant, I. & Kelly, K. (2003). *New Media: A Critical Introduction*, London, NY: Routledge.
- MacKenzie, D. & Wajcman, J. (1999). *The Social Shaping of Technology*, Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
- McQuail, D. & Windahl, S. (2001 [1993]). *Σύγχρονα μοντέλα επικοινωνίας*, μτφρ. Κ. Μεταξά, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Morley, D. (1980). 'Texts, readers, subjects', σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.). *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Munzel, F. G. (1999). *Kant's Conception of Moral Character. The 'Critical' Link of Morality, Anthropology, and Reflective Judgment*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- O'Neil, O. (1989). *Constructions of Reason*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Πλειδός, Γ. (2001). *Ο Λόγος της Εικόνας. Ιδεολογία και πολιτική*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σταμάτης, Κ. (2005). *Η αβέβαιη 'κοινωνία της γνώσης'*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Στρατηλάτης, Κ. (2006). *Συντάσσοντας το δικαίωμα στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία. Μαζική Επικοινωνία, Ελευθερία και Δημοκρατία στην Πληροφοριακή Εποχή*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Thompson, J. (1999 [1995]). *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας*, μτφρ. Γ. Καραμπίνη, Ν. Σώκου, Αθήνα: Παπαζήσης.

- van Loon, J. (2000). 'Virtual Risks in an Age of Cybernetic Reproduction', σε Adam, B., Beck, U. & van Loon, J. (επιμ.). *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage.
- Weedon, C., Tolson, A. & Mort, F. with help from Lowe, A. (1980). 'Theories of language and subjectivity', σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.). *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Willis, P. (1980). 'Notes on method', σε Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. & Willis, P. (επιμ.). *Culture, Media, Language*. London, NY: Routledge in association with the Centre for Contemporary Cultural Studies of Birmingham.
- Ψυχοπαίδης, Κ. (1996). 'Επίμετρο. Τελεολογικές κρίσεις στην καντιανή Κριτική', σε Kant I. (1996 [1790]). *Η πρώτη εισαγωγή στην Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Π. Μείντάνη, θεώρηση μτφρ. Γ. Ξηροπαίδης, επιμ.-επίμετρο Κ. Ψυχοπαίδης. Αθήνα: Πόλις.